

«Закон зла»

Валерій Шевчук

Загублена в часі

Розділ I

Історія ця справжня і відбулась у Житомирі в 1713 році. Одного гарного весняного дня ішла собі вулицею така собі слюсарка Варвара Сакуниха, цілком добродушна й спокійна і то тому, що перед тим завітала до куми, яку на вулиці прозивали трохи негарним словом Сциклиха, бо єдина вживала до їжі разом з родиною загадкову рибу, котра водиться у тутешніх ріках Тетереві та Кам'янці і називається сцикля. Отож Сакуниха прокинулася сьогодні й трохи погиркалася з чоловіком, слюсарем Степаном Сакуном, але тим не звільнила собі душі, бо чоловік гримнув дверима і з хати пішов, отже, жінка йому всіх зібраних у голові, в животі, в горлянці та роті слів не встигла із себе викинути, чи випустити, чи виригнути, а коли подібне в жінок трапляється, їм недобре стає. Отож Сакуниха й помчалася до Сциклихи, а що та цього ранку вчинила зі своїм чоловіком те саме й той був прогнаний на річку наловити свіжих сцикль, то обидві білі голови, а по-місцевому, кубіти, мали чи дістали змогу звільнитися від скверни невимовлених слів, і таку акцію вони у спільному товаристві вчинили з немалим натхненням — ось чому Сакуниха йшла тепер вулицею сумирна, добродушна й спокійна, поглядаючи на світ привітним оком, цілком забувши про те, що погиркалася із чоловіком, навіть покаялася трохи й цілком вибачила йому не так те, що стало причиною її гдирання, як те, що гримнув так нешпетно дверима й запечатав у ній скверну невимовлених слів. Але життя, як давно переконалася Варвара Сакуниха, існує й твориться не так за законами добра, як більше за законом зла, бо їй не судилося натішитись із власного добродушшя, а отже, втримати спокій, Хоча скверна невимовлених слів її вже не мучила, бо коли простувала повз двір броварника Омелька Костюченка, бувши біла, мов ягничка, й не менш ягнички мирна й утишена, навіть із невеличким каяттям у серці, то уздріла того броварника, котрий сидів біля своїх

воріт із києм, пофарбованим начорно, та й сам був чорний, як ворон, смоляне волосся випирало з-під чорної шапки, чорні брови лежали, як налиті кров'ю п'явки, чорне паростя перлося з обох ніздер, а вуса висіли гадючками, ясна річ, також чорними. Омелько Костюченко блиснув чорним вогнем несамовитих очей і сказав таке дивне, що Варвара Сакуниха аж стала, аж рота розтулила, саме того рота, з якого недавно так щасливо були витрушені зайві та й незайві слова, ось чому й стала така без'язика. Омелько ж Костюченко, броварник, їй сказав:

— Чи до мене ти, Сакунихо, йдеш грошей ділити?

А що Варвара не спромоглася на жодне слово у відповідь, тільки дивилася неймовірно, під вусом-гадюкою в Омелька Костюченка з'явилася гадюка-всмішка, тобто його також майже чорні ґемби розлізлися, показуючи жовті зуби, один із яких був зламаний.

— Це ж які гроші? — тоненько видихла Сакуниха, бо тільки на стільки голосу здобулася.

А ті, що мій син із твоїм знайшов, — сказав, а власне, ніби сокирою рубанув Омелькб. — Знаю, що ти задумала. Але тих грошей тобі не дам.

Та що ти таке мелеш, Омельку? — аж затріпотіла Сакуниха. — Чи ж ти в розумі?

І тоді той Омелько Костюченко невідь од чого, яро лискаючи чорним полум'ям несамовитих очей, почав лаяти її, чесну кубіту Варвару Сакуниху, такими словами, яких вона потім у суді ніяк не погоджувалася повторити. А ще до того Омелько Костюченко почав махати перед нею отим у чорній умбрі скупаним Києм і погрожувати їй, та ще й сказав негарно й образливо для неї, переінакшивши її законне назвисько Сакуниха на Сукуниха.

— Ти, Сукунихо, — сказав він, — лучче відступись, будеш-бо за ті гроші в ката у руках!

А коли це сталося, то з ближчих дворів рушили до них люди, і стали зобіч, і все те слухали, й чули. А Сакуниха при тому ганьбленні стояла сама не своя, і червоніла, й біліла, й сіріла, й чорніла, й зеленіла, а що все те сталося

так нагло, то й отямитися ніяк не могла, та й слова її були перед цим дбайливо виметені з її нутра, як зайва вода чи сміття, отож тільки й спромоглася писнути:.

— Я, Омельку, не знаю, про що ти торочиш.

І вирвалася з людського юрту, що аж помирав од цікавості, й не так пішла, як побігла додому, а позаду ніби великий чорний пес гавкав: "Гах! Гах! Гах!" — продовжував лаяти її Омелько, і ті гахи, поки бігла (аж волосся вибилося з-під очіпка), били її межі плечі, як стусани. А коли прибігла до обійстя власного, то побачила свого сина Івана, котрий спокійнісінько сидів на ослінці серед двору і їв хліб, помащений олією та присолений. Вона ж увірвалася до двору, як шура-бура, і стала перед спокійним аж понікуди нащадком, ніби в землю вбилася.

— Що це начворив? — гукнула вона.

Іван проковтнув хліб, той, котрий жувався у роті, вибалушив очі і сказав:

— Я?

— Ти, ти! — скрикнула Сакуниха. — Що це за гроші знайшов? І чи знаходив якісь гроші?

— Гроші? — перепитав Іван, коли він їв, то бував важкомисельний.

— Гроші, гроші, — зойкнула Сакуниха. — Із Костюченковим сином?

— А, ви про те, — мовив спокійно Іван. — Знайшов!

І знову вкусив хліба, помащеного олією і присипаного сіллю, та й почав його пережовувати.

Тоді вона, Варвара Сакуниха, схопила сина за руку й потягла, хоча й пручався трохи, до житомирського вряду, аби він там усе розповів і щоб той уряд дав задоволення їй від образи, яку прилюдно учинив їй, поштивій кубіті, отой чорнопикий обіясник Омелько Костюченко, якого й жінка його Явдоха інакше не зве, як обіясником, бо гроші, як була твердо переконана Сакуниха, ніколи добра не несуть і до добра не приводять, а особливо знайдені, бо знайдені, сказала вона магістратському судді, — чортом бувають підкинені,

отже, і є чортячі, і, за законом зла, такі гроші пімщаються на людині; вона ж, поштива кубіта, користується грішми тільки чесно заробленими й біди собі на голову не бажає, а її ще ніхто, хай сусіди скажуть, у житті не лаяв і не безчестив, як отой навісний броварник Омелько, котрого його власна жінка зве обіясником, бо живе вона, Варвара Сакуниха, у цьому світі порядно.

Пан магістратський суддя сидів за столом, як добра бодня, одягнена в жупана, очі в нього були великі й важкі, як дві гирі, і він переклав ті гирі на хлопця.

— Справді знайшов гроші? — спитав. — Тільки не бреши, бо катівської каші закуштуєш.

— А чого мені брехати, — спокійно відказав Іван — коли не їв, то не бував важкомисельний, а більше розумний. — Таки знайшов.

— Чом же раніше мені не сказав? — зойкнула Сакуниха.

— Бо мене не питали, — спокійно й мудро відказав Іван. — А теперечки питають, то й розказую.

І він почав розповідати, при цьому не дивлячись на пана суддю, ані на матір свою, яка слухала і схвильовано ламала собі пальці, а зирячи у вікно, ніби в ньому хтось розклався невидимий та й підказував, що треба мовити.

Отож він, Іван, син Степанихи Сакунихи, гуляв із другим хлопцем Нестором, таки сином Омелька Костюченка, броварника, на вулиці, а було після полудня надвечір, і якось так їм сталося, що набридла гулянка. Тоді Нестор, його приятель, мовив:

— Ходімо до броварні, до мого батька.

І вони пішли, й стало сутеніти, а небо було ніби рідким вогнем залите, а коли підійшли близько до броварні, то небо вже й погасло. І йому, Йванові, стало трохи страшно, навіть захотів повернутися додому, але Нестор умовив іти далі. Отак дійшли до яру — це неподалік бровару, а той бровар — по той бік Тетерева, й перейшли туди через млинову греблю. І тоді хлопець Іван аж зовсім злякався, бо сутінки погустіли, а ще боявся, що мати його сваритиме, що

загулявся, хоча він уже не малий, однак мати його, коли загуляється, завжди сварить. І тут вони побачили в яру невеликого синього вогника.

Стали як укопані. І навколо гус, мов кисіль, синій чи радше сірий сутінок, і повітря здавалося густе й непорушне, і бур'яни, що росли навдоколо, почали густо пріти й пахтіти, і серця у хлопців, принаймні в Івана напевне, аж постискалися зі страху чи від якогось лихого передчуття, а на самому дні яру тихо й морочно палахкотів синій вогник, хоча багаття там напевне не горіло, димом не тягло, отак тільки блимало: вискакували сині язички й пропадали, відтак знову вихоплювалися, ніби вискакували з-під землі, тобто ніби сама земля горіла.

— Знаєш, що це таке? — хрипким шепотом спитав Нестор.

— Чи не скарб? — мовив Іван. — Ходімо накриємо шапкою.

— А чом шапкою? — спитав Нестор.

— Від людей чув: так тра чинити, — мовив Іван, — коли де який скарб з'являється.

І вони почали підкрадатися до того вогника, ніби боялися злякати його. А вогник і справді: чи з'являвся, чи пропадав. Коли ж щось тріскало в них під ногами, вогник зникав, а коли йшли тихенько, з'являвся. Наблизилися, і він, Іван, зірвав з голови шапку й кинув її на вогника.

— А не побоявся, що спалиш? — не стерпіла Сакуниха. — Я б тобі дала за ту шапку!

— Ні, не побоявся, — звів на матір холодні голубі очі Іван. — Бо то не палючий вогонь.

— Як це не палючий? — спитала мати.

— Кажуть люди, — по-старечому мовив хлопець, — що палючий вогонь тоді, коли щось спалюється, а непалючий, холодний, нічо не спалює. А цей таки нічо не спалював, тому й не боявся.

— Мудрий він у вас, — сказав пан магістратський суддя й почав набивати люльку.

— Часом мудрий, а більше дурний, — сказала мати. — Коби не на свою голову.

— Не перебаранчайте йому, — сказав пан суддя, викрешуючи вогню.

Отож стояли над тією шапкою, зниклі із цього світу, бо коли пропав вогник, покрила все морочна й глупа темрява. І йому, Іванові, здалося, що побіч щось диха, і вони так злякалися, що не могли й утекти. Відтак Іван сказав:

— Знайдемо тут скарба, батькові своєму не кажи, а я не скажу своїм.

— То це ти такий добрий до батьків? — зойкнула Сакуниха.

— Я до вас добрий, мамо, — поважно прорік хлопець. — Але тоді мені наче шепнуло до вуха таке сказати, то я й сказав, а перед панами вродними брехати не хочу.

На вроді тоді був не лише пан суддя, а ще й пан писар і підписок, котрий усе мовлене записував, сидів також і пан возний — усі вони аж роти порозтуляли, так пильно слухали.

— Правду говориш? — перепитав пан возний.

— Як ца Святому Дусі, — урочисто прорік Іван.

І тоді Йванові наче знову на вуха шепнуло, і він мовив Нестору:

— Збігай на броварню й принеси сокирку, щоб викопати, а я тута постою.

— І не боявся? — спитала вражено мати.

Ні, не боявся, — поважно мовив Іван. — Страх десь подівся.

— А чому не лопату, а сокирку? — спитав пан суддя.

— Бо люди кажуть: скарба сокиркою тра копати.

— Таки мудрий він у вас, — сказав пан суддя, випускаючи з рота клубеня диму.

Нестор кинувсь у темряву, а він, Іван, стояв і не міг з місця зрушити, ніби кілком прибитий до землі. І здалося йому, що бур'яни навколо інакше пахнуть, десь так, як палена сірка. А ще коли подививсь у небо, не уздрів ані місяця, ані

зір, хоча перед цим не хмарилося — отаке дивне й голе небо, хіба трохи світліше землі. І вже нічого більше біля нього не дихало, бо й не було нічого. Але ноги й руки в нього позаклякали і це не від страху, бо таки не боявся, а тому, що з ним щось приключилося із тілом. І так простояв він, не кивнувши й пальцем і не моргнувши й оком, аж доки не почувись у темряві кроки і доки в яр не з'їхав по схилі із сокиркою Нестор. І тільки тоді небо ніби струснулося, і на ньому всі одразу засвітилися зорі, і в яру стало трохи видніше. Вони почали гребти сокиркою землю і в тому місці, де лежала Іванова шапка, прокопали мало, відтак сокирка дзенькнула, як об залізо, але то було не залізо, а мідь — мідень із мідяною-таки накривкою.

— А як же звірив, що то був мідень, а не баняк і не горщик, темно ж було? — спитав пан возний.

— Бо скарб засвітився, — урочисто проголосив хлопець. — Але недовго, бо коли витягли, відразу ж погас.

Отож вони взяли того мідня й потягли разом на гору, де світліше, розчинили його: зверху лежали якісь письма, а під ними — гроші.

— Золоті чи срібні? — запитав суддя.

— Цього не могли побачити, вони не світилися. Але дзвеніли лунко.

Хлопець замовк, тільки дивився чомусь пильно на вікно.

— А що далі вчинили? — підігнав його пан суддя.

— А що, — мотнув головою Іван. — Вирили ямку під гнилим дубовим пнем поміж коріння, недалеко того місця, де знайшли, вставили туди мідня й закопали до пригожого часу.

Стояли біля того пня зворушені, навіть уражені. І знову впав на них страх, аж дихання заклало. А як трохи отямилися, Іван знову почув шепіт собі до вуха. А потому сказав Несторові, щоб поклястися на цьому місці: нікому про скарба не сповіщати, а наступної ночі навідатися сюди, тоді ж гроші й забрати.

— Куди ж хотіли їх забрати? — спитав пан возний.

— Ще не думали, — відказав Іван. — Забрати — та й край!

— Усе правду оповів? — спитав пан суддя.

— Як на духу! — урочисто прорік Іван.

— І нічого не збрехав? — спитала мати. — Вибачайте на слові, панове врявні, — повернулася вона до суду, — але мушу сказати: мій хлопець таки любить брехнути. А коли не збрехнути, розпише, що ніби було й так, а воно не так.

— Але ж гроші знайшли? — спитав пан суддя.

— Знайшли! — гордо мовив Іван.

— І що було далі?

— Що було? Пройшла ніч і день, а на вечір покликав Костюченкового сина іти по гроші, одначе той мені сказав, що тепер йому ніколи, — хіба, сказав, на завтрішню ніч підемо, ніде вони, ті гроші, сказав, не дінуться; батько йому начебто роботу загадав.

— На ніч? — здивовано спитав пан возний.

— Це так одбріхувався, — відказав хлопець.

— А ти сам не пішов, не звірив, чи гроші на місці? — спитав пан возний.

Ні, — твердо сказав хлопець Іван, — бо ми поклялися: прийдемо туди лише разом. А я, коли клянуся, то вбийте мене і ріжте, а клятви не переступлю й слова не зламаю.

— Добрий у вас хлопець, — сказав пан суддя. — А наступної ночі таки пішли?

— Пішли. Але Нестор і цього разу не хотів. А як ішли, почав крутити, так ніби щось знав і чогось боявся. Я йому сказав: "Чого ти крутишся, Несторе, як вуж?" — а він відповів: "Чого кручусь, я ж іду".

І вони йшли в темряві, може, такій же густій, як і того разу, а може, й трохи рідшій. І Нестор чогось важко дихав, ніби тяжко йому було йти, а його силоміць тягли. Зрештою, став і ані руш.

— Не піду далі, Іване! Не можу!

— А то ж чому? — спитав Іван, уже й тоді йому здалося: щось тут не те й не так.

— Дарма йдемо, — тоскно сказав Нестор. — Духом чую: чи не вийняв хто того скарба?

— Ніхто не міг вийняти, бо ніхто нас не бачив, — заперечив Іван, — Ходімо!

— Е, — сказав Нестор, — ми, може, нікого не бачили, а хтось нас запримітити міг.

— Все одно ходімо, — сказав Іван. — Так чи не так.

І тоді зашипів до нього Нестор, як змії:

— Не йдімо туди, пане-брате, бо душа чує: недобрим тут духом пахне. Хай вони горять, ті чортові гроші!

— А моя душа нічо не чує, — сказав Іван. — Ходімо та й усе!

І вони прийшли до того дубового пня і побачили там тільки порожню ямку, а гроші з міднем хтось таки вийняв та й забрав. Але Іван тоді ще нічого лихого на приятеля в підозрі не тримав, бо, може, й справді душа його прочула? І чомусь зовсім не жалько стало йому за тими грішми, бо дуже незвичайно їм знайшлися. Бо хоча вони й прості собі хлопці, але добре знали: про знайдені гроші тра заявити врядові, а вони того зразу не вчинили. Отож що легко приходить, легко відходить, вони й поклали в той вечір поміж себе, щоб уже нікому не казати про ті гроші, адже їх уже нема, аби не вчинилося їм за те турботи. Вони вже тим недобре вчинили, сказав тоді Несторові Іван, що не заявили відразу, а перенесли на інше місце, отож можуть у турботу потрапити й непереливки їм буде.

— І так би воно, може, й було б, коли б дядько Омелько не зачепив моєї матері, — сказав поважно Іван, все так само дивлячись у те вікно, на яке й раніше дивився, оповідаючи. — Але коли дядько Омелько Костюченко напав на матір мою, то, значить, вони з Нестором ті гроші забрали без мене.

— Але чому нападав на твою матір, ніби гроші у вас? — спитав пан возний.

— А це вже в нього спитайте, — сумовито відказав Іван. — Одне знаю твердо, панове врядни: у нас тих грошей нема. Ні в матері моєї, ані в мене. А чого нема, то вже катма. Я тільки й пізнав їх, що запустив руку у мідня і трохи подзвонив тими триклятими грішми, хай би я вже ніколи їх не бачив.

— Все воно так, хлопче, — мовив пан суддя. — Одне бачу: не по віку і не за станом своїм ти мудрий. Скільки років маєш?

— Чотирнадцять, — так само сумно відказав Іван. — І не розумний я, панове врядний, а дурний. Мудрий був би, вчасно про ті гроші б повістив і не мав би тепера турбації.

Розділ II

Відтак покликано було до вряду Омелька Костюченка, броварника, з його сином Нестором, і коли вони стали на вряді, пан писав зачитав їм те, що оповів був Іван Сакун, син Степана та Варвари Сакунів; відтак пан магістратський суддя запитав:

— Чи так було, як записано, Несторе?

Нестор був менший зростом за Івана, хоча вони однолітки: Іван височенький, а Нестор притоптуватий, на голові в нього росла щетина, як у кабанця, а в Івана волосся біляве, м'яке й ніжне; очі в Нестора малі і, як у батька, чорнезні, а в Івана великі й сині. Отож, коли стояв перед панами врядними, ті очка бігали туди й сюди, ніби їх щось збовтувало; ніс у Нестора був закондзюбинкою, і з нього, як і в батька, випирало волосся, але губи мав не батькові, бо тонкі й лускаті.

— Так, власне, й було, — відповів Нестор, розтуляючи маленького ротика й показуючи гострі й тонкі, як у кота, зуби. — Ми справді ті гроші знайшли у яру в невеличкій мідні, обоє ж перенесли звідтіля на гору неподалік і зарили під дубовим пеньком, постановивши поміж собою прийти на завтрішній день обом і забрати, не оповідаючи нікому. По тому й розійшлися межі собою.

— А звідки знаєш, що гроші були в мідниці, коли вночі їх розкопали? — спитав пан возний.

Нестор на хвилю завмер, тільки очка його побігали, побігали та й зупинилися.

— У вас записано, як ми те знали, — нарешті сказав він.

— Що ж було далі, коли ви з Іваном розійшлися? — спитав пан суддя.

Тоді Омелько Костюченко дивно заскреготав зубами й блимнув темно-палючими банькадлами, аж Нестор переполошився і злякано втяг голову в плечі.

— Говори, Несторе, тільки не бреш, — підігнав його пан суддя. — Бо доведеться скатувати тебе, і брехня боком вилізе. А ще й Бог за брехню покарає.

Нестор прокрутив втягнуеною у плечі головою, блимнув на батька й сказав:

— Коли ще за сокиркою бігав у броварню до батька, застав його там і все розказав. Батько дав мені сокирку й наказав перезакопати гроші. А коли розійшлися з Іваном, я не побіг додому, а повернувся на броварню до батька. Отож за годину чи більше ми пішли з батьком туди до пня.

Омелько Костюченко глухо кашлянув, але Нестор на нього вже уваги не звертав. Його оченята знову побігали й зупинилися.

— І викопали ті гроші? — спитав пан возний.

— Таки-так, достеменно, — відповів Нестор.

— А тепер скажи ти, Омельку, чи правду мовить твій син? — спитав пан суддя.

— Бреше! — тріпнув чорним, аж синім чубом старий Костюченко. — Ніяких грошей я не бачив і не знаю, а цей недолупок наговорює на мене.

— Чому ж йому на тебе наговорювати?

— А тому, що я йому перед цим доброго лупня завдав, блимнув чорно Омелько.

Тоді щось дивне зробилося з Нестором. Глянув на батька неймовірно і ніби сплотнів.

— Хто правду каже: ти чи батько твій, Несторе? — спитав пан суддя.

— Таж я, — прошепотів Нестор, — бо так було, як кажу. А бреше мій батько, не знаю й чому.

Тоді з Омелькового рота, що раптом розверзся і став наче чорна яма, видерся чи рик, чи крик.

— То це ти, вилупку, — заревів він, — батька брехуном перед людьми чиниш?

І він кинувся на сина, схопив його за волосся і почав бити, верещачи:

— Оце тобі за батька-брехуна, скотино, оце тобі за гроші, а щоб ти, паскуднику, здох!

Відтак на нього кинулися пан возний та пан писар, а ще й міський слуга, що стояв при вході на стороні і для помочі при потребі, вони заломили Омелькові руки за спину й почали давати стусани від себе. В Нестора була розбита губа і на підборіддя стікала кров, але дивно те, що він при цьому не кричав і не плакав, а ніби й спокійний залишався.

Омелько ж Костюченко був зігнутий навпіл, бо так його тримали, з вивернутими руками, чуб спустився донизу, і він зарипів з-під того чуба:

— Хай признається, що бреше, бо я його вб'ю!

— Побожися, Несторе, що не брешеш, — мовив пан суддя. — А ще скажи, чи бив тебе батько передоцім і чи не мстишся на ньому?

— Їй-Богу, — урочисто сказав Нестор, перед тим витерши кров із губи та підборіддя затиллям руки, — що батько мене перед тим, як знайшли гроші, не бив, і не чиню йому помсти. А коли брешу про гроші, нехай пожере мене земля-матінка!

— Відпустіть, — глухо сказав з-під навислого чуба Омелько Костюченко. — Раз він побожився, не запиратимуся щодо тих грошей.

Його відпустили, Омелько закинув волосся назад, ще й руками пригладив і став таки й справді спокійний.

— Оповідай далі, Несторе, — наказав пан суддя.

— Еге ж, розкажи їм, розкажи, — буркнув Омелько, примружуючись і криво всміхаючись, ніби дозволяючи казати синові правду. Це по-своєму збадьорило Нестора, і він, погідно хитнувши і вже не мотаючи очками, почав говорити сміливіше:

— Викопали ми тії гроші з міднею, тоді батько взяв і приніс у двір пана писаря Григорія.

— У мій двір? — зчудувався пан писар Григорій. — А чого в мій?

— Це вже дозвольте, панове в'рядні, мені пояснити, — сказав Омелько Костюченко. — Бо мій малий ще недоліток і добре політики не тямить.

— Говори, — дозволив пан магістратський суддя.

— Бачте, панове в'рядні, пан писар може потвердити, жона моя, а вона в мене друга, коли сказати по правді, це все одно, що сатана, як і кожна жона, а вона в мене сатана ніби головніша, я в цьому нітрохи не сумніваюсь. А ще тоді я з нею розбив, коли сказати по правді, горшки, то вона, син тому свідком, вогнем на мене дихала. А як баба диха вогнем, то кожен із нас, мужів, зна, лучче її не чіпай, а відійди, бо не вона згорить, а ти. Отож, коли б дознала про ті гроші, то, пан писар може те потвердити, вся вулиця в минуті про те б звідала. А пан писар, на честь йому сказати, особа довіри гідна, а ще й урядна, то я подумав закопати мідню в його городі, поки діло не стане темне. Говори, вилупку, далі...

— Але батько побоялися їх там закопувати, бо сказали...

— Еге ж, я сказав: коли закопаємо гроші в пана писаря в городі чи в садку, то хоча він і сусіда наш, а гроші стануть його, не наші. То я й побоявся...

Пан писар на те слово тільки шиєю прокрутив, ніби йому раптом замуляв ковнір.

— Тоді ми пройшли у свій двір і поставили ту мідню у сінцях. Мене ж самого батько послав у хату до мачухи, щоб та не виходила в сінці і не побачила, боронь Боже, тих грошей. А далі я не знаю.

— Кажи ти, Омельку, — мовив пан суддя.

— Ну що ж, правди не сховаєш, як сказано у Святім Письмі, — мовив старий Костюченко. — Поки синок мій, оцей вилупок, замовляв зуби мої, вибачте на слові, песиголовці, то я заховав ті гроші під порогом, який на задвірок. Ех, даремне я в теє діло вліз! — Омелько махнув розпачливо рукою.

— А далі що?

— Хай вилупок каже, — буркнув Омелько Костюченко.

— Другого дня батько покликав мене на задвірок, і ми обидва з ним пересушували ті гроші під повіткою на рогожі. А потому батько поставив мене на сторожі, бо хотів їх знову сховати, боявся, щоб не підглянув хто, а найбільше мачуха, та й і я щоб не відав. Отож, де він вдруге заховав, не знаю.

— Які були в скарбі гроші? — спитав пан суддя.

— Це вже ліпше я скажу, — озвався Омелько Костюченко, до речі, він уже не блискав так чорно банькадлами, а ніби зсумирнів та впокорився. — Гроші в тій мідні були биті таляри, півталяри й менші від півталярів. Скільки їх, не рахував, бо збирався вчинити це пізніше наодинці, без хлопця, бо мусив поглядати весь час, чи ніхто за нами не; стежить.

І ніхто не стежив? — спитав пан возний.

Ні я, ні хлопець мій того не застерегли, — впевнено мовив Омелько.

— Отже, гроші були й син твій сказав правду? — перепитав пан суддя.

— Він же забожився! — мовив Омелько.

— Це я тебе запитую, а не сина, — сказав пан суддя.

— Звісно ж, були, я ж розказав, — буркнув Омелько.

— Чому ж ти, Несторе, не побоявся, тут справуючись, піти проти батька?
— спитав пан возний.

— Я йому за те ще віддячу, — знову гостро блимнув Омелько.

— Сам батько мене навчив, — мовив Нестор, його очка знову забігали, а рукою він підтер з губи кров, що все ще сочилася, рука в нього від того втирання стала червона. — Батько мені завжди казав науку: не брешти, бо тебе брехня та поб є. А ще боюся катування, бо тоді не витримав би і все одно правду б оповів. Тому й признався добровільно, без усякої кари.

— Що було далі з тими грішми? — спитав пан суддя.

— Не відаю, батько мене до них уже не допускав, — мовив Нестор.

Омелько Костюченко знову дивно заскреготав зубами, обличчя його ще більше почорніло, а смоляний позир спалахнув по-вовчому. І він не так заговорив, як зарипів, не вимовляючи, а випльовуючи із себе слова-коструби:

— Хай би ті гроші згоріли чортівським вогнем, ніж би в мої руки потрапили й мене морочили б! Дурні гроші гірше дурної баби!.. Проклинаю той час і годину, коли чортяка їх мені підкинув!..

— Не лайся, Омельку, в урядному місці, — сказав пан суддя. — Чи твій хлопець справді не знає, що було далі, чи, може, бреше?

— Не знає, — неохоче мовив Омелько. — Коли ми їх пересушили, то я закопав їх у стаєнних яслах. Але потому не міг цілу ніч спати, все мені здавалося, що хтось за мною підглянув і ті чортячі гроші забрав, а мені носа навісив. І я встав порано, ще домашні міцно спали, взяв ті гроші із мідлем і закопав у заваленому погребі в своєму-таки дворі, поруч із двором пана писаря Григорія, лишивши признаки, а може, тих признак і не треба було, але я так вчинив.

— Які ж були признаки? — спитав пан возний.

— Признаки як признаки, — буркнув Омелько. — Коли казати по правді, на версі — дошка, під дошкою — талірка, під таліркою — черепок, а вже під ним — мідня. Отам вони, клятї, й лежать і досі, коли чорт не забрав назад.

Скрушно зітхнув, як кінь, скинув головою й печально на всіх подивився.

— Гаразд, — сказав пан суддя. — Але чому, скажи на милість, ти образив і облаяв чесну жінку Сакуниху?

— Чесних жінок не бува, — категорично вирік Омелько. — Всі вони чортівське кодло, я пізнав їх дві і добре затямив. Облаяв, бо чого коло мого двору крутилася? Певне підглядала чи хотіла підкотитися до мене, аби скарба поділити. А цього вже моя душа не витерпіла, бо я не з таких, котрі діляться. От!

Розділ III

Отож суд, доходячи правдивого признання броварника Омелька Костюченка, послав з ним та його сином Нестором пана возного, пана писаря і ще двох віри гідних людей, що на той час нагодилися, і вони вкупі рушили від уряду, що містився в магістраті на Замковій горі, донизу, туди, де стікаються річки Кам'янка й Тетерів і де стояли хати й пана писаря, й Омелька-броварника, його підсусідка. А коли вийшли на вулицю, до них приєднався немалий гурт людей, була весна, і яскраво світило сонце, і повітря було трепетне від весінньої вільги, й пахла по-весняному земля, бо городи тільки скопалися, через що Омелько, роззирнувшись, мовив:

— Ото який випав день, а на мені така халепа!

Через це й залишався темно-сутінний, гадючки вусів його безживно звисали, а рот ніби й всміхався, але криво, на один бік, начебто Омелько й сам не вірив у те, що відбувається. Ранка на губі в Нестора у весняному повітрі миттю стулилася, але підборіддя залишалось з червоним підтеком — хлопець ішов не менш печальний за батька, бо думав про те, що старий пообіцяв йому прочухана, а ще ні разу не було, аби про подібні обіцянки забував, отож до того прочухана годилося готуватися, адже панове врядні заберуть зараз ті чортівські гроші, а їх із батьком відпустять. А ще Нестор побачив біля їхньої хати Сакуниху, слюсарку, з її сином Іваном, які стояли задубіло й нерушно, в їхній бік дивлячись, а оскільки це вони виказали їх урядові, то в Нестора спалахнуло зло, і він нишком показав Іванові кулака, принаймні коли батько всипле йому, Несторові, як належить, то можна буде віддати трохи з того Іванові, адже хоча той і вищий, але Нестор завжди його побивав. Але Іван ніби

не помітив його погрози, синьо світив очима, і світле волосся на його голові палало під яскравим сонцем — був без шапки, певне, щойно вискочив із дому. І Нестор зарипів зубами зовсім так само, як це вмів робити його батечко, бо зненавидів раптом свого приятеля за красу його і за цей незворушний спокій перед ганьбою, яку він, Нестор, зараз переживав разом із батьком завдяки їхньому, Сакунів, виказу.

Коли ж послані зайшли до двору Костюченків, то мушили зачинити хвіртку, бо людей зібралося чимало, а тут, у дворі, їм нічого було робити. Саме в цей мент рипнули двері й на порозі постала невелика й сумирна, одягнена в темне, Костюченчиха, а Несторова мачуха, Явдоха Щербанівна Омельянова Костюченчиха, її обличчя було спокійнолагідненьке, а очі дивилися на всіх розумно й трохи вивідчо, вуста ж торкнула всмішка, але така коротка, як схоплюється зморшка на воді, коли її вдаряє крилом ластівка, котра віщує на негоду.

— Попалися, обіясники, — сказала Явдоха ніжним голоском. — Так вам і тра!

Але ні Омелько, ані Нестор на неї не дивилися, не до того їм було. Відтак послані, за вказівкою господаря обійстя, тобто пана писаря, в підсусідках у якого сиділи Костюченки, спершу обдивилися ямку, до якої признався Омелько, в сінцях під порогом, а потім і другу, у яслах, у стайні, викопані десь на половину голінки.

— Оце тут, панове врядні, — сказав Омелько, — я спершу й переховував гроші.

Потому він привів усіх до заваленого погребя, де мали бути напевно сховані оті трикляті гроші. Зверху й справді лежала дошка як горішня признака, і саме на неї вказав Омелько, та дошка була під стіною, а на запитання пана возного, чи так покладена, як залишив, Омелько Костюченко потвердив: саме так її й поклав. Дошку підняли, відгорнули трохи землі і знайшли дерев'яну тарілку. Омелько ствердив, що й тарілка, чи талірка, як він казав, покладена точнісінько так, як це він клав. Потому відгорнули землю далі і знайшли, як це й

мало бути за Омельковою розповіддю, черепка, але під черепком не відшукали нічого, тільки саму ямку побачили, де раніше були гроші з міднею.

На те броварник Омелько Костюченко присвиснув і якимось дивно зирнув у небо, залишившись назагал спокійним.

— Де ж поділися гроші, Омельку, — спитав пан возний, — адже все, як розказував: і ямка є, а грошей катма?

— Катма, — спокійно відповів Омелько. — Я, панове врятні, ще з початку мав підозру: хтось, коли сказати по правді, мене висліджував і таки вислідив, хоча я й пильно стерігся й недолупка свого на сторожі ставив. Але хто отой Хтось, хоча мене катуйте і до секвестру садіть, не відаю, бо коли то не чортівські ігри, то чинила бестія, отже, не інакше, як якась баба. Адже кожна баба, панове врятні, не вам мені казать, все одно, що сатана. Отож чортівські гроші чорт дав, він же їх і забрав.

І броварник Омелько Костюченко, взявшись пальцями за носа, голосно висякався, а шмарклі жбурнув на те місце, де недавно лежав скарб, ніби припечатавши цим останнє своє слово.

— Що ж, Омельку, — проказав рішуче пан возний, — маємо забрати тебе до секвестру, щоб попитати: чи не переховав ти далі отих грошенят.

— Не переховував я тих грошей, — сумно повів Омелько Костюченко, — та й не треба мені вже їх, бо я, сказати б так по правді, вже остаточно їх прокляв.

— Сказав, — мовив строго пан возний, — що це якась баба взяла, — на кого кладеш підозру?

— Думати можу, а вказати вірогідно підстав не маю, — відказав Омелько. — Може, це Сакуниха, бо і їй мала б, коли сказати по правді, половина тих грошей належати, але доказу не знаю, це міг бути і хтось хитріший. Бо де чорт не пройде, баба здолає, це вже я добре знаю, а решту маєте, панове врятні, вистежити ви, бо це ваша робота.

Омелькова Костюченчиха, а Несторова мачуха, поки велися ці пошуки й перемовляння, від порогу відступила, але тільки на кілька кроків, і простояла

весь час, не долучившись до пошуковців, хоч і могла, як господиня, хай і не повна, а підсусідкова. Але весь той час вона простояла спокійно-лагідна і з тихим усміхом на лиці серед двору, а коли Омелька виводили, забравши до секвестру (Нестора ж відпустили), сказала тим-таки ніжним, хоча й не без ламких ноток голосом, який мало хто із пожилців цього осоння назвав би добрим:

— Заберіть його, об'ясника, заберіть, бо не людина це, а дикий звір, — як він мені вже в печінки в'ївся, коли б розказать, то мало хто б і повірив.

Омелько на те слово повернувся, блимнув чорним оком, але без вогню.

Розділ IV

І це ще не кінець історії, записаної 1713 року в книгах урядових житомирського магістрату; коли казати по правді, як любив повторювати Омелько Костюченко, вона загадковіша, ніж це здається на перший позир, і не кожна таємниця, як це записано у Святому Письмі, явною стає, а часом од неї залишаються тільки хвости, а хвіст вола, чи корови, чи коня хоча і звіщає, що це корова, віл чи кінь, але образу справжньої тварини не подасть — ось чому не всі таємниці до кінця розкриваються. Адже й саме життя — таїна непізнана, і глузду в ньому не завжди багато, а ще менше щасливих кінців. Притому життя, скажемо від себе, стає не раз більшим вигадником, аніж може вигадати людина із найбуїнішою фантазією, і це тому, що кожна вигадка — це гра, а життя — дійсність і на гру тільки зовнішньо подобає, відтак не кожному фантазію треба відзначати за її закінченнями, а більше вивіркою через оте незбагненне, що його творить у світі те, що навіки закладене. Відтак не помилюся, коли скажу, що все в нерозкритій таїні пробуває, як і те, чому ми є, і як ми є, і де взялися, і куди йдемо, і що з нами чиниться, і що має вчинитися — отже, логіка нашого існування вельми хитка: починається із тьми й тьмою закінчується; дехто із мислителів назвав цю тьму абсурдом, і я не до кінця впевнений, що це так, бо абсурд — це теж одна із форм таїни, але непізнаної, і логіки в ньому може бути більше, ніж у видимо пізнаних речах; відтак усі історії, що творяться, мають у собі згусток темряви чи затемнення — ось чому щасливі кінці у них, результат кволих розмислів при небажанні глибших мислительних занурень, а отже, й розгадок. У народі це має формулу: "Приший кобилі хвіст". Образ подібної

істини й подає історія із знайденими грішми, яку можна тлумачити як притчу, і вона стала б нам цілком нецікава, коли б урядні персони із Омельком та Нестором ті сховані гроші відшукали там, де він їх заховав. Але ті гроші, скажемо, не дурячи читача, ніколи ніким, і це навіки, знайдені по-справжньому не будуть, бо і їх треба тлумачити не як речову сутність, а радше як символ. Скажу, що сама собою історія не хитра, і її легко можна було закінчити, а отже, вичерпати: ті гроші могла забрати згадана слюсарка Сакуниха, як це здогадувався Омелько Костюченко, або ж її син Іван із нею у спілці, а міг би їх переховати й сам Омелько, відтак остаточного сховку не виказати (що й запідозрив пан возний), їх могла б вистежити й Омельянова Костюченчиха, друга Омелькова жінка, а Несторова мачуха; міг підглянути за батьком, а потім викопати сам Нестор і десь пильно заховати; зрештою, їх міг забрати і хтось цілком не задіяний у цій розповіді, і коли б ми про те довідалися, то з того притчею наша історія не стала б.

Це з одного боку. З другого ж, людина відзначається непогамованою пристрасстю до розгадування таємниць і деякі й справді розгадує, придумавши отого афоризма, що немає таємного, котре б не стало явним, але загалом таємниці розгадуються не через те, що такі мудрі розгадані загадок, а через випадок чи виказ самих носіїв таємниць. Саме тому пан возний і забрав до секвестру Омелька, щоб видобути з нього зізнання. Його катували, але й під тортурами він нічого не вповів, весь час кажучи, навіть божачись, що таки не відає, хто забрав ті гроші, — може, воно так і було. Дивніше сталося потім: із секвестру Омелько втік, отже, знову викликав у розшуковців його таємниці підозру щодо себе. Одначе втік він не кудись, а таки додому, щоб виконати, як признався потім, деякі свої зобов'язання. Отож перше, що вчинив: дав добрячого лупня власному сину Нестору, тобто вчинив те, чого Нестор од нього твердо сподівався, щоб не було порушено в їхній родині батьківського авторитету. Потому Омелько напився, спіймав свою другу жінку Явдоху Костюченчиху і випарив її так само гаряче, як і сина, вона ледве видерлася з його рук, залишивши між його пальців немало свого волосся, а вже тоді побігла до вряду, і панове врядні не витратили багато труду, щоб утікача зловити, що й було учинено. Мені ж, авторові цієї повісті, цей момент видається трохи непевний, а чому, читач зрозуміє далі: Явдоха Костюченчиха не була із тих

жінок, котрі дозволяють себе бити. Однак життя, як я казав, викидує й не такі колінця, отож не дуже над тим застановлятимемося. Омелька знову приставили до секвестру, де він заявив, що загалом нікуди тікати не збирався (і справді: лежав п'яний серед двору на густому моріжку й хропів так, що коли б це було вночі, то зорі б на нього сипалися, а так коливалося тільки над головою листя, а впасти те листя не падало — була-бо весна, листя тільки проросло, отож міцно гілок трималося); панове врядні могли й самі в цьому переконатися. Отож знайшли його, не дуже й шукаючи, вилили на чорну, аж синю його чуприну цебра води, витягнутої насвіжо з криниці, привели втікача до тями і без проблем, мокрого й охлялого, повели до в'язнення шопного. А перед тим, як його зачинили, Омелько пояснив свою поведінку досить просто, що цілком задовольнило панів розшуковців:

— Я, панове врядні, змучений тортурами і в'язненням, а що справді не відаю, де поділися ті чортові гроші, то скоро ви мене із секвестру не випустили б. І я, коли сказати по правді, злякався, що тут у вас помру. А злякався, бо не виконав того, що мусив конче, а саме: обіцянки синові віддати йому за непошанування батька, бо назвав мене привселюдно брехуном, також і своїй, вибачте на слові, сатані мав відміряти належне, бо в біді моїй позлораділа, а це все одно, що посміялася; а баби, панове врядні, самі знаєте, такі: дозволь їм таке вчинити раз, то не оберешся. І я, панове врядні, готовий теперечки тут у вас померти, бо совість у мене чиста.

Саме така розумна відповідь і виправдання сподобалися панам урядним, а це спричинилося до того, що Омелька вдруге не катували, про гроші більше не питали, а зачинили у шопнім в'язненні, протримали там якийсь час, а розмислившись, відпустили його на волю, бо жодних інших хвостів до тих зниклих грошей за цей час не віднайшлося, тож не вік же тримати в'язня в шопі, адже його там і годувати, й доглядати треба. Через це Омелько Костюченко знову побачив світ Божий і зміг із нього помилуватися, скільки бажав, а на той час уже й літо кінчалось.

Перепрошую читача, що змушений вклинюватись у нормальну белетристичну розповідь своїми роздумами, може, й недолугими, але я їх ще не закінчив, а без них ані мені, ані читачеві цієї історії таки не збагнути. Тому

тих, котрі не люблять подібного слововиливу, прошу перегорнути ті сторінки тут і далі, котрі будуть подані курсивом, саму історію можна прочитати й без них.

"Закон зла, — любив казати один мій знайомий старий відлюдник, не з того давнього часу, а теперішній, — як маховиком, крутять у світі дві сили: гроші та жінки. Отож, коли бажаєш позбутися житейської марноти, відречися від того й того".

Старий жонофоб, а може, й мізантроп, можливо, трохи й пересолив, бо немає жодного явища однозначного, але хвіст до істини тут є. Візьмемо до прикладу "Слово Данила Заточника" — и, ей чудовий поклик волаючого в пустелі. Поет жив десь у кінці XII чи на початку XIII століття. Саме він сказав, що серце розумного кріпиться красою та мудрістю: мудрість — це чоловіче начало, а краса — жіноче; отож, не можучи їх поєднати, цих начал, прадавній поет вигукнув із розпачем: "Розбив я їх зозла, як давні розбивали немовлят об камінь". Зловив, читачу, те слово: "зозла". Відтак тут діяв закон зла. Мудрість же поет поєднував не з багатством, тобто грішми, а з убогістю.

Про те, що гроші обертали в усі віки махиною зла, багато говорити не потрібно, про це досить сказано ще в Біблії: "Корінь зла — то грошолюбство" (І до Тимофія, VI — 10), — це кожен знає й признає, але чому жінку — оце втілення краси, ніжності, материнства, тобто життя творительку, цю охоронницю домашнього вогнища, традицій, ритуалів, звичаїв (я міг би нашукати й дописати ще й більше позитивних епітетів), — чому її називають вичадом пекельним і однією з головних побудниць світового зла? Згадаю знову-таки Данила Заточника: "Що таке жона погана? Корчмарка непевна, перекупка (гадаю, читач розуміє, що ці слова тут подано в переносному значенні — В.Ш.). Що таке жона погана? Мирська колотнеча, засліплення розуму, початок всілякій злобі (бачиш, читачу, і тут це саме, що сказав мій знайомий старий відлюдник із століття XX — го — В.Ш.), у церкві бісівській митниця, поборниця гріха, завада спасінню". Зважмо, читачу, ці слова сказав не понурий чернець, який закопав себе в землю, а юнак, повний вогню, але, очевидно, достатньо діткнений вогняним мечем якоїсь воїтельки із жіночого племені. Жахливі, скажемо, речі. Але ще цитатку: "Якщо котрийсь муж, дивлячись на красу жони своєї і слухаючи її слів улесливих, починає їй віри

йняти, то буде проклятий". Загалом, навіть апостол Павло нарікав, що нелегко знайти добру жону, а "погана жона — люта печаль і руїна домові. Хробацтво дерево тлить, а погана жона мужа свого дім губить. Залізо переплавиш, а погані жони не навчиш". Отакі рефлексії мав чоловік у XII столітті.

Перейдімо у століття XVII-те. Мудрець і вишуканий поет, правда, людина духовного чину, архієпископ Лазар Баранович до власного вірша "На Венеру осторога" поставив такого епіграфа: "Не дивися на панну, щоб не зблід од її краси, не піддавайся душею своєю в чомусь розпутницям, щоб не втратив своєї спадщини". А далі з розпачем говорить, що й мудрі з мудрих, сильні з сильних, царі Давид та Соломон та богатир Самсон — всі були подолані жінками, відтак у них "сила вся пропала". Зваж на цю позицію, читачу, адже йдеться тут не про любов, а про війну віковичну, яка тягнеться від початку людства, — війну статей.

Другий книжник, Симеон Полоцький, у вірші "Одруження" говорить про те, що коли мудрий захоче жінку собі взяти, то "здобуде собі мудрість марноту пізнати, — не зможе над книжками подовги сидіти, віддалить од них жінка", а в іншому вірші "Жона" оповідає про дивну здатність білих голів (так тоді звали жінок) відплачувати чоловікам за кохання до них злом, навіть смертю. Ось ці слова, вони для нас вельми цікаві, бо прямо стосуються нашої повісті:

Якщо їй дім довіриш — дурити візьметься,
А тільки не довіриш, з образою дметься,
Тебе так зненавидить вона без причини,
Що й дім увесь до сварки розбудить щоднини,
Ну, а коли не зможеш її примирити,
Дерзне і смерть для тебе вона сотворити.

Але не томитиму тебе, шановний читачу, антижіночими рефлексіями наших предків; до речі, не статтю ж я пишу, а художній твір, отож нехудожня мова чи не зіпсує його? Але дещо нам треба разом збагнути, інакше й історія ця ні до чого. На дві речі вкажу: поет з XII століття і поети із століття XVII чомусь думають і оцінюють жінку однаково. Чому? До речі, я міг би нашукати подібних цитат достатньо і в мислительних потугах чоловіків й пізнішого, й

ранішого часу. Звідкіля ж така однодушність? Таж очевидно: з живої житейської практики. Друга річ, на яку мушу звернути увагу. Наш герой, простий собі чоловік із початку XVIII століття, не книжник, що тільки й знає, що сліпати над сторінками і дзьобати із них зерно літер чи істин, чомусь думав про жінок цілком в унісон із тими мудрагелями, хіба, може, не так вишукано, а грубше — прочитай, читачу, попередні сторінки і в тому переконаєшся. Але вражає мене не те, а те, чому той бідаха Омелько, так вороже ставлячись до білоголового племені, після смерті першої жінки не заспокоївся у вдівстві, а взяв собі ще й другу, ще гіршу першої. Гадаю, тут може відбитися річ елементарна: відвічний антагонізм двох різнозаряджених полюсів людського буття. Очевидячки, його й створено Богом як великим і незбагненим інженером, аби через цю різнозарядність витворювалася енергія, згадаймо фізичний закон електрики, оті плюс та мінус, які і створюють, єднаючись і відштовхуючись водночас, світло й крутять різні машини. Отож, за Господнім замислом, чоловік — плюсова істота, а жінка — мінусова, відтак від цього з'єднання та відштовхнення й крутиться на землі людська машина, створюються рух та світло, а це значить: життя продовжується у безчасся. Тож питається у задачці для учнів п'ятого, чи шостого, чи сьомого класу: це закон зла чи закон добра? І чи ці два закони не один і той же? А може, й вони в цьому світі як плюс та мінус?

Розділ V

Як насправді й чому загинув Омелько Костюченко, очевидячки, також навіки залишиться у таємниці, чи, як люди любили колись казати, "у віданні Божому". Річ у тім, що про ту смерть ув актах 1713 року збереглася тільки розповідь однієї особи, самої вбивниці Явдохи Омельянової Костюченчихи, бо навіть Нестор, син убитого, не міг про те нічого оповісти, а в його чесності панове врядні могли вже переконатися. Нестор тоді спав у хаті твердим сном, бо лягає рано, а коли спить, то громи гримить, і гармати стріляйте, і на вуха йому горлайте, торсайте й будіть, а Нестор таки не прокинеться. Мачуха, розповів панам урядним Нестор, навіть проробляла у присутності батька, він же йому про це й оповів, з ним усілякі штуки, щоб при потребі збудити: торсала його, намагалася посадити, тягла з ліжка, гукала на вуха, била по щоках, заламувала руку чи ногу, смикала за волосся, обливала холодною водою, колола шилом чи голкою, навіть брала жарину й припікала — і нічого з того не

виходило, Нестор спав як убитий і нічого не відчував. Але мачуха, сказав хлопець, таки добрала способу, як його збудити: взяла якомсь щипці, захопила в носі одну чи кілька волосин і вирвала їх, а в батька й сина Костюченків, як ми вже описували, була спільна особливість: із носів у них густо перло волосся — отоді Нестор і прокинувся, а пізніше мачуха тільки цього способу до нього й заживала. Я б, може, не застановлявся так докладно над описом цих мордувань над сплячим хлопцем, але це певним чином вістить про нахили й характер Омельянової Костюченчихи — була це жінка твердого заповзяття і несхитна в своїх домаганнях, незважаючи на позірну утлість та лагідність, а ще й тихий та ніжний, правда, зі зламами, голос.

Таким чином, Нестор про те, що сталося з батьком, оповісти не зміг нічого, не міг навіть пояснити, чому батько, будучи присутній під час мачушиних тортур над ним сонним, дозволяв їй те чинити: очевидячки, батькові було просто цікаво: розбудить мачуха його "вилупка" й "недолупка" чи ж ні, а може, вони з батьком щодо цього закладалися — це також навіки залишиться "у Божому віданні".

Ніхто з опитаних паном возним сусідів, у тому числі й пай писар Григорій та його родина, у той вечір чи ніч нічого не бачили ані чули: очевидно, вбивниця для свого дійства вибрала саме того момента, коли всі засинають першим твердим сном після того, як чоловіки зсунуться із своїх жінок, але не чинитимемо марних здогадів, вони завжди довірливі, тим більше, що твердо засинають після тих маніпуляцій здебільшого чоловіки, а не жінки, і то з простої причини: чоловіки задовольняються, а жінки таки не завжди і то часто не завжди. Факт той, що єдина людина, котра бачила все, що сталося, таки була лишень та, що дійство вчинила, отже, маємо тільки голу версію вбивства, цілком суб'єктивну, відтак навряд чи правдиву.

До вряду про це смертезабиття подав донесення Омельковий брат Тодось Костюченко, і воно для витворення Явдошиного образу має своє значення, хоча увіч написане з упередженням до цієї білої голови, що й зрозуміло. Перше надзвичайно цікаве, що зголосив Тодось: Омелькова жінка, а з дому вона була Явдоха Щербанівна, тобто з роду Щербанів, так само, як і Омелько, одружилася вдруге, а першого свого чоловіка Максима Бреуса

начебто зачавила, за що, коли Максима ховали, була прив'язана, за судовим вироком, за шию до труни і в такий спосіб щасливо провела свого укоханого вибранця на той світ. (Запитання в задачі, і для учнів усіх класів: чи Омелько Костюченко, одружуючись із Явдохою, того не знав? Таж певне знав, коли знав його брат, він братові те й оповів, інакше ця інформація навряд чи стала б йому відома). Тоді Явдоха жила, однак, не в Житомирі, а в близькому до нього Черняхіві, а сама вона із ще ближчого, правда, з іншого боку, Троянова, через що панові возному довелося з'їздити для звітів туди й туди — про розслід цієї поїздки оповімо далі. Той-таки Тодось заявив, що, ще живучи в Троянові, вона, Явдоха, на Вовчих горах побила дрюком троянівського-таки жителя, а як його на ім'я та прозвання, не відає, — про це вона сама розповіла Омельку Костюченку, а Омелько йому, своєму братові. (Цей факт підтверджує, що про минуле своєї другої жінки та про її подвиги Омелько добре знав, сумнівів тут нема жодних). Бувши ж за Омельком, часто бувало, біла й самого Омелька, хоча він здоровенний драб — воза міг підняти, а вона мала й на позір нікчемна, — про це Тодосеві брат так само якось оповідав, але як саме вона те чинила, розповісти не захотів, через що він, Тодось, гадає, що підсипала йому якесь трутне чи дурманне зілля, а коли він западав у запамороку, тоді й лупила, як хотіла. (Заради справедливості додам від себе: із фактів, поданих вище, знаємо, що немало бив Явдоху Щербанівну й сам Омелько, отже, в цьому то була два чоботи пара). Але чи конче труїла чи дурманила Явдоха свого коханого, Тодось достеменно не відав і заприсягтися на тому не міг, але знає, що троянівських жінок звать "стародавніми відьмами", ото ж коли хтось із житомирських білоголових хоче дістати чи труйне, чи морочне, чи любасне, чи приворотне, помічне, охоронне чи й чародійне зілля, то йдуть туди й там те зілля купують, часто собі на голову, на Тодосеву думку, — про це в Житомирі не тільки панове врядні, але й кожна дитина знає, а чоловіки з того Троянова всі злодії. А ще Тодось Костюченко заявив, що Омелько після того, як вийшов із секвестру, із жалю за те, що хтось забрав його золото, тобто скарба, що його знайшли син його Нестор та Іван Сакуненко, почав надмірно вживати гарячі трунки і заливати ними печаль, яка найбільше допікала йому ввечері, саме тоді, коли сонце сідає на горба, котрий над Кам'янкою. Цілий день Омелько, звістив Тодось, кріпився, а тільки сонце сідало на горба, з його братом

починало діятися щось несамовите: спершу бігав по дворі, як оглашений чи як це буває у тих, котрі на ніч стають вовкулаками, але він, Омелько, оповів Тодось, вовкулакою не ставав, це вислідив, а біг до шинку Гершка Гайнезера або ж до шинку Марини Пензлихи і там напивався. А може, опісля, після Явдошиних чар, тим вовкулакою і ставав, але Тодось того не відає, бо вночі за братом не стежив, а тільки так, часом, знічев'я ввечері, отож щодо того запрягтися не може.

(Цей момент звертає увагу: Тодось, з усього видно, був людиною, яка цікавиться марновірними речами: демонологічними перетвореннями, відьмами, чаруванням, зільництвом і всяким таким, отже, й сам був не без темноти в душі. Окрім того, маємо живе свідчення, що він за братом часом стежив, отож питання в задачі: чи не мав і він певного стосунку до зниклого скарба? Але на це запитання відповіді ніхто не дав, бо ніхто його тоді не ставив, отож воно провисає без відповіді і в нашій повісті).

Тодось сповістив ще й те, що Явдоха зналася з відомою всім на їхньому передмісті бабою Пуцею і часто до неї бігала, а за чим, то це могла б сказати хіба баба Пуця, коли б її взяти до тортур. Через це приятелювання всі на вулиці Явдоху трохи побоювалися, побоювався і він, Тодось, отож часто йому бувало боязко й до брата заходити. У той же вечір, оповістив Тодось, він хотів зайти до брата за ділом, і це було саме тоді, коли сонце мало сісти на горба, котрий над Кам'янкою, а він, Тодось, із легковажності спершу про те забув чи не подумав, отож застав брата, коли той бігав по двору, як оглашений. А вона, Явдоха, стояла неподалік і щось наказувала. Відтак Омелько раптом зупинився, і зняв із себе сорочку, та й віддав її Явдосі, а чому він так учинив, Тодось не відає, однак гадає, що Явдоха не хотіла, щоб він ту сорочку пропивав у шинку. Він, Тодось, саме підійшов до хвіртки, коли ж почув, як Явдоха голосно й чітко сказала, і в правдивості свого виказу він, Тодось, може запрягтися:

Отямся й не казись, Омельку, бо, либонь, тобі чи мені на світі не бути.

Тодось відтак на очі їм не показувався, бачачи їх у сварці, а тихцем-хильцем подався попід парканами геть. Однак саме ці слова, звістив Тодось, примусили його подати до вряду це донесення, аби його було записано, бо він цілком упевнений, що вбивство сталося не від кого іншого, тільки від братової

його, означеної Явдохи Щербанівни, а за братом його Костюченчихи, яка до цього була Максимова Бреусиха.

(Тут згадано загадкову, але всім тоді відому бабу Пуцю. Йдеться про знамениту житомирську відьму, яка, за переконанням пожилеців заплутаних житомирських завулків, така ж безсмертна, як не менш відомий Марко Проклятий; я спробував цю особу описати, принаймні зафіксував її існування в XVI столітті — в повісті "Розсічене коло", написаній також на основі судових актів, і в серії сучасних оповідань "Вулиця. Житомирські оповіді").

Отож перш, ніж пан возний поїхав до Черняхова та Троянова, де раніше жила Явдоха, її приведено й поставлено перед магістратський суд, де вона показала, а потім після трикратного катування підтвердила (катування ж знесла без жодного крику чи плачу, а тільки сміялася; до речі, про те, що деякі жінки під час тортур не кричать і плачуть, а сміються, оповідається і в літописі Самійла Величка; Іван Франка, розглядаючи це місце, вважав, що таке фізіологічне явище може бути у старих баб, однак Явдоха ще старою не була, а лишень літньою, та й то не дуже), що вона справді вийшла заміж за черняхівського жителя Максима Бреуса, який приїхав був до Троянова за своїм ділом, там її і зустрів, вподобав і прислав старостів, яким ані вона, ані батьки її Щербані не відмовили, тож переїхала жити до Черняхова, де вони поселились у хаті разом із батьками Бреусовими, а що скоро та хата згоріла, бо запалилася сажа у комині (знову задачка: чи не допомогла тій сажі запалитися сама Явдоха, адже жила із свекрухою, а це далеко не погідні стосунки, отож цілком закономірно Явдоха могла запрагнути жити окремо, але це питання в судових актах не було поставлене, тому не шукатимемо на нього відповіді й ми, немає для його розв'язання жодних даних). Отож вони перейшли жити в сусіди до черняхівського жителя Івана Журавля, і, живучи в тій Журавлевій хаті, її чоловік Максим Бреус захворів і тяжко прохворів шість місяців, так що вже й сам їсти добре не міг, отож вона годувала його ложкою, бо сам таки неспроможний був. Вона, Явдоха, доглядала його невсипуще, ночей недосипаючи, але в тій хворобі, сповістила Явдоха Щербанівна, тоді Бреусиха, її чоловікові Максиму параліж руку й ногу відняв, отож із тієї хвороби він і не видужав та й помер справжньою смертю, сповіданий, отже, не задушений, — те може підтвердити її тодішня господиня Ганна Журавлиха, бо то сталося на її очах, а також

священик черняхівський отець Атанасій, в якого її перший чоловік Максим Бреус перед смертю був на сповіді. Одначе, коли той її страждалець віддав Богу душу, черняхівський війт наклепав на неї, Щербанівну, ніби вона того свого бідолашку задавила, отож і велів її прив'язати за шию до домовини, в якій лежало мертве тіло її чоловіка Бреуса, воловодом, поки покійного допровадили до ями.

В актах написано, що при цьому вона плакала, отже, я певний, що розповідала це Явдоха Костюченчиха теплим і ніжним голосом, сльози крапали їй із очей, хоч коли її тортували (пам'ятаєш, читачу), жодної сльозини на око не вибилося, тепер же вона заплакала, ніби бачила, і я певен, що таки бачила, оту сумну картину: рухається похоронна процесія, а за труною — всі родичі Максимові і всі сусіди, а вона, Явдоха, прив'язана на воловоді, як псиця, — мусила витерпіти і того наклепа, й ту ганьбу, а все тому, сказала Явдоха, що той обіясник, отой невшетечник війт і раніше, ще коли Максим Бреус хворів, почав її, Явдохи, домагатися нечестиво, але вона на бридкі підшепти не спокусилася, та ще й одного разу добре його попобила, бо дуже настирливий став. А як тіло в яму спустили, то її, Явдоху, вільною вчинили, а відпустити звелів той-таки наклепник та обіясник лихий війт, якому вона тієї ганьби довіку не забуде.

— Постривай, Явдохо, — мовив магістратський суддя. — Оце сказала: коли тебе домагався, попобила його. Як же могла побити здорового чоловіка, жінкою будши, та ще й такою хирлявою й малою?

— Заявив і брат твого чоловіка, — додав пан возний, — а твій дівер, що ти на Вовчих горах побила києм якогось троянівського жителя. Як це тобі дається?

— А що, — запалила очі Явдоха Костюченчиха, — терпіти їм мала? Вони ж, псюги, знаєте, чого хотіли? А я жінка порядна й чеснотлива, то мала б їм піддаватися? А як саме попобила, нехай самі розкажуть, моє діло було свою честь захистити, як можу й умію. А того свого першого мужа я не давила; чому ж той війт Семен Сендецький наклепав на мене, я вам сказала. Іншої ж причини не знаю і не розумію. А ви вже, як собі хочете, вірте мені чи не вірте, своє я сказала.

Розділ VI

Кожен може зрозуміти, і я тут Явдоху Щербанівну, згодом Бреусиху й Костюченчиху, розумію, що жити після всього, що сталось, у Черняхіві їй не випадало, та й додому, до батьків своїх, не могла повернутися, бо звістка про те долетіла скоро й до Троянова, і хоча там звичні були до витівок "стародавніх відьом", та, очевидно, й стародавні відьми не без добрих норів жили і не без твердої, у віках устояної моралі, отож Явдоху додому повернутися закономірно побоялася, а що дітей із Максимом не надбала, як, до речі, і з Омельком, тож опинилась у Житомирі, а в який спосіб жила і як змогла заморочити голову Омельку Костюченку, про те акти мовчать. Свідчать тільки про те, що з Омельком прожила чотири роки, як ставилася до пасинка Нестора, ми вже звіщення подавали, але Омелько її терпів. Сама ж перед панамі в'ярними заявила, що жили вони з Омельком "несварливо", окрім того, "коли в случаї підпалості він був, тоді починав її, Щербанівну, лаяти, а часом бив, тоді вона на той час із дому сходила", а свого чоловіка не чіпала, як добра й порядна жона. Це я зачитував пряму виписку з акта, яка увіч суперечить показанню її дівера Тодосю, нагадаймо, що той засвідчував: Явдоху часто біла й самого Омелька, хоча той здоровий драб був, "воза міг підняти", при цьому Тодось припускав, що підсипала чоловіку "трутне чи дурманне зілля"! Тут я бачу ще одну суперечність: Омелькові таке зілля підсипати могла при співжитті, але ані тому другому драбові на Вовчих горах, — дамо довідку: ці гори в лісі, між Житомиром та Трояновом, ходити туди навколишні люди забобонно боялися ще і в моєму часі, а Явдоху Щербанівну таки не боялася, — ані черняхівському війту Семену Сендецькому зілля давати не мала коли, та ще й чекати, щоб воно подіяло, а з ними таки якось справилася, обороняючи, як заявила, власну честь, отже, за себе могла постояти і перед драбами. Згадаймо ще одного, переказаного вище епізода: Омелько, за свідченням Тодосю, навіснів, коли сонце сідало на горба, котрий над Кам'янкою, тобто мав бути в стані непоміркованому, але Явдоху вийшла надвір, наказала йому зняти сорочку, і той драб, що "воза міг підняти", покірно те вчинив: чи й перед цим напоювала його зіллям? Ці зауваги мені треба виказати, щоб вивести, якими неправдивими бувають здогади, отож, аби дійти істини, потрібні факти і факти,

а здогади — це результат фактів недостатніх. До речі, той епізод із сорочкою далі буде пояснений простіше.

Отож свідок убивства в нас один — Явдоха Костюченчиха, і вона розповіла перед судом достеменно таке. Після того, як Омелька випустили із секвестру, він почав пиячити (факт підтверджений і його братом Тодосем). Вона ж, Явдоха, умовляла його, аби пиячити перестав й виносити за горілку до шинків їхнє добро, через що із чоловіком "у часті сварки входила". Дня 13 вересня, ополудні, вона, Щербанівна, "будучи п'яна, почала з ним, чоловіком своїм, також п'яним, сваритися за те, що він пиячить і занедбав роботу на броварні, а хіба голий піде у шинк пити?" (Знову, шановний читачу, цитую із судового документа, і це, на мою думку, немаловажне свідчення. По-перше, випивав не тільки Омелько, але і Явдоха, А як воно звучить: п'яна жінка виказує п'яному-таки чоловіку за пияцтво — закони жіночої логіки тут витримано чудово. По друге, Омелько пив не тільки ввечері, коли сонце сідало на горба, котрий над Кам'янкою, — свідчення Тодося, — але і вдень, і не завжди сам, але й зі своєю коханою супряжницею). Потому, за свідченням Явдохи, він заснув — було це в хаті, а під захід сонця прокинувся й вискочив у двір та й почав по ньому мотатися (факт із Тодосевою розповіддю сходиться). Тоді вона сказала, вийшовши:

— Ти що, хочеш пропити останню сорочку?

Відтак він, Омелько, скинув із себе сорочку й кинув її жінці, мовивши:

— Я і голий нап'юся!

(Цій частині розповіді Явдохи я схильний вірити цілком, вона пояснює ситуацію, відтак ніякої магії з боку жінки тут не було, як це думав Тодось, — знову наголошую, до самовільних здогадів треба ставитися вельми обережно).

Потому Омелько побіг із двору без сорочки (вересень, могло бути ще тепло, хоча це суперечило тодішнім моральним приписам: оголеним не ходили) й подався до шинкарки Марини Пензлихи пити горілки.

Коли ж не тільки зайшло сонце, а вже й добряче посутеніло, він, Омелько, повернувся додому таки п'яний, отже, доказав свого жінці: напився й голий, — в чому вона ще в обідню сварку висловила сумніва, — притому аж

так, що ледве у двір увіз і звалився під призьбою біля хати, збираючись там спати, як свиня.

Скажу наперед, що це місце дуже зацікавило пана возного і він навмисне ходив до шинкарки Марини Пензлихи розпитатися: чим платив за горілку Омелько Костюченко, чи часом не тими грішми зі скарбу? Коли б так, була б то виразна ниточка до таємниці пропалих грошей, але панові возному довелося розчаруватися (і у Марини, і у Гершка, бо й там пан возний побував): розплачувався Омелько речами із дому, а тоді, коли явився голий, тобто без сорочки (це вже оповіла Марина Пензлиха), то вона йому горілки давати не хотіла. Але він, Омелько Костюченко, закликався Богом і чортом заодно, що завтра Марині за горілку заплатить, а коли вона тепер не ускоромить йому гадюки, яку він, як сказав Марині, ковтнув, пивши із джерела, де та гадюка змивала порох із тіла (момент фантастичний, скажемо від себе, але в народних та й агіографічних оповіданнях фабло про гадюку, яка влазить у людське нутро, має ряд розробок, і, можливо, почувши десь одне із них, Омелько й прилякав отак Марину, яку міг знати як марновірну), отож коли не ускоромить ту гадюку, то він, Омелько, рознесе їй, Марині, шинка, а заодно й саму Марину в ньому, через що Марина перелякалася по-справжньому й поспішила напоїти того вар'ята, аби лишень заспокоївся. Але перед цим завбачливо (о жіноча хитрість, яка проявляється навіть у таких екстремальних обставинах!) взяла з нього клятву, але не чортом, сказала святошно Марина, а тільки Богом, що завтра за горілку він заплатить. І він їй поклявся не тільки Богом, але й здоров'ям свого єдиного сина Нестора.

(Раз ми згадали Нестора, зауважмо: стільки подій того дня відбулося в Костюченків від обіду аж до ночі, а Нестор, як виповів перед урядом, нічого того не бачив і не чув. Безсумнівно, він тут брехав — був, очевидно, наляканий попередніми розпитами щодо скарбу, отож не хотів більше турбацій — и, е мій здогад, але, по-моєму, цілком логічний).

Отже, Омелько блискуче доказав своїй жінці (також панові возному, що скарба свого справді втратив): можна напитися не тільки грошовитому, але й голому, й затишно кублився, щоб спокійно заснути біля призьби — на хату в той мент і не претендував. Вона ж, Явдоха, на той час почала загонити до хліва

кіз, які ще блукали двором. Тоді Омелько, очевидно, збуджений своєю перемогою над жінкою (мабуть, таке не часто траплялося), звівши голову, почав лаятися (це було в Омельковому характері, згадаймо його зустріч із Варварою Сакунихою, слюсаркою, яку він знічев'я й нечемно обізвав Сукунихою). На те Явдоха Щербанівна, колись Максимова Бреусиха, а тепер Омелянова Костюченчиха, "не стерпівши того і маючи в руках нетовсте поліно, на нього з рук своїх кинула і поверх виска по голові вдарила" (такі свідчення не можна переказувати, їх потрібно подати максимально точно, адже вони увіч свідчать, що Явдоха не просто кидала поліно, а кидала в голову прицільно, мітячи в скроню — далі ми довідаємося, що поліно вдарило трохи інакше, не "поверх виска", а таки нижче скроні, отже, не з ефектованим дійством маємо справу, а з виміреном — цілком переконаний, що тут Явдоха сказала правду, але, як це буває часто в жінок, ця правда в неї прохопилася мимовільно).

Тоді Омелько, люто лаючи свою половину, почав зводитися, і вона, злякавшись, аби не побив її, вскочила до хліву і зачинилася там, де й заночувала до світанку.

(Ця фраза в мене викликає підозру. По-перше, злякалася та жінка, котра вільно долала драбів і не п'яних, а тверезих; по-друге: а кози? Загнала вона їх потому чи вони бродили по дворі цілу ніч, адже загнати тільки почала. Про цей немалозначний момент в акті не говориться нічого. Нестор теж нічого тут не сказав з причин, мною вияснених. Отже, хай так: коли зачинилась у хліві і коли ще кози блукали по дворі, не могла не прислухатися, чи штурмує її в тому хліві Омелько? Але він її не штурмував. Отож Явдоха не могла із хліву не вийти, аби глянути, що там з її супряжником, адже небоязка була, та й не погамована жіноча цікавість, так чітко зазначена ще в Єві, мала до того збудити. Отоді, на моє переконання, Явдоха й побачила, що Омелько неживий — далі цей момент виясниться із подробицями. Зрештою, невідомо, чи він справді зводився й хотів на неї кинутися, але, на мою думку, таки зводився — подальший опис це підтвердить).

Акти свідчать, що Явдоха заявила сусідам те, що сталося, тільки вранці, очевидно, переживши за ніч страх і надумавшись, як їй себе вести. Перед

судом не забула підкреслити, що "його, свого мужа, окрім одного разу, не біла нічим. І той єдиний удар од неї був не з тим наміром, щоб його забити в смерть чи вельми скалічити, але тільки з неутерпкості її". (Знову цитую і знову недаремно. Явдоха Щербанівна встигла тверезо передумати своє становище і, як управний юриста, звела подію до ненавмисного вбивства — видно, на праві вона трохи зналася й була жінка аж зовсім не дурна, однак усіх ниточок її голова доладно зв'язати не змогла; зрештою, скажемо до речі, тодішні судейські того не помітили, бо слідчі засоби на той час були інакші, аніж тепер, і значимими деталями вони цікавилися мало).

Розділ VII

Закон зла — то вервечка лихих учинків, які, почавшись із одного, плетуться, коліно за коліном, витікаючи з учинку попереднього й викликаючи наступний, аж доки не прорече свого декрета і не припечатає залізної печатки Смерть. Правда, Атанасій Кальнофойський ще в 1638 році сказав усупереч цьому: "Зло, що триває, смерть не вбиває, добре я звідав", тобто поет хотів сказати: вервечка, сплівшись в одному людському житті, приплітається до сітки зла, що висить над світом, не руйнуючись. Тим самим проголосив безсмертність зла як категорії людської екзистенції, може, тому його й виведено в один із законів буття. Другий поет, трохи пізніший у часі, з другої половини XVII століття, Климентій Зіновійв, розмислюючи над різними породами людей, писав про добрих та злих, але про злих більше; коли ж мова пішла про жінок, то про добрих написав зовсім мало, а про злих багато. Ретельний дослідник мандрівних літературних фабло Михайло Драгоманов, вже в столітті XIX-му, в одній із своїх розвідок розібрав цікаву притчу, а притча — це історія, яка носить у собі загальнолюдське узагальнення, про чоловіка, котрий мав дочку, а до неї прийшло свататися четверо женихів, притому багатих. Отож, будши зажерливим, той чоловік (очевидно, один із перших людей на землі) перетворив на дівчат кішку, собаку та свиню, від чого в світі утворилося чотири типи жінок, з яких справжня лишень одна. Та ж, що від кішки, любить поніжитися, поле дачку вати, чепуритись, а при нагоді й кігтики випустити і впитись чи дернути ними. Та, що від собаки, лащиться й примилюється, буває розпусна, а часом кусає, і рве, й роздирає супротивника (чи супржника). Та, що від свині, неохайна, любить лежати, спати, жиріти,

валляться у калюці й розносити її багнюку, тобто плітки й наговори, і мораль її свиняча. Не скажу, що ця притча творить виключну універсальну картину, бо у фольклорі можна знайти ще оповідки про жінку-змію (тобто лиху й підступну), жінку-хворобу (звідсіля ніжна приказка, що жінка чоловіку як болячка), а китайська антропоморфічна проза знає цикл оповідань про жінку-лисицю (це є і у японців); часто жінку порівнюють із вовчицею, левицею, тигрицею, ласкою (також далеко не мирна істота), рибою, правда, вовчиця, лисиця та ласка — це різновид пса, а тигриця та левиця — ката. Все це, як бачимо, — хижакі, а вже дуже чутливі чоловіки уподібнюють жінок до пташок: голубки, горлиці, ластівки і таке інше. Здається, всі мають свою рацію, бо життя неоднорівне, а ще з бігом часу людську породу так перемішало, що в ній уже не знайти чистих типів, а більше змішаних, через що картина ще більше ускладнилася, може бути, що й уся сума типажу з'єднується в одній істоті, як оті різні гроші у мідні, про яку ми оповідали. Можливо, це також один із законів зла, бо й зло не буває однорівне і в чистому вигляді, воно — як мінлива вода: сьогодні лагідне й тепле, а завтра холодне й замерзле на кригу, післязавтра його розхитує буря; а ще післяпіслязавтра воно мирно плеще в береги буття нашого або ж налітає несподівано з потугою, сильнішою грому, рве, несе, розмиває, руйнує, убиває, а все то одна й та ж вода.

Але я знову забув, що пишу художній твір, а не моралізаційного трактата, отож покину цей напівнауковий стиль, тим більше, що, творячи цю повість, зовсім не ставлю жодних передзавзять, нічого й нікого не бажаю засудити, а тим більше жіноче плем'я, моя мета простіша — прагну зрозуміти одну із житейських, загублених у часі історій, яку випадково вичитав у судових актах XVIII століття, а зрозуміти — це з'явити ту історію з максимальною об'єктивністю, без особистих суб'єктивностей — висновки ж нехай робить читач сам, адже є один із непереступних законів мистецтва: митець, коли прагне здобути вершин своєї вправності, мусить героїв своїх не судити, а бачити, тобто він ніби свідок у світовому судовому процесі, а не прокуратор чи суддя, а борони, Боже, — кат. Однак слідчим автор може бути (і цю місію в повісті я й кладу на себе), але аж ніяк творителем декретів, бо коли б це було так, подібний суд став би комедією, а не судом...

Однак, коли я вибрав для своєї повісті напівдокументальний стиль, хочу ним ще трохи скористуватися. Признаюся, що в творчому процесі при вирішенні тих чи інших складних ситуацій (а історія, яку зібрався розмислити і яка відбувалася 295 років тому, бачиться мені як складна), не раз допомагають мені сни. Отож і цього разу, заснувши накоротко, будучи втомленим, побачив напіврозмиту постать, власне, силуета, який і виразного обличчя не мав, можна було розібрати тільки, що істота чоловічої статі (до речі сказати, подібні явлення часто згадуються в агіографічних оповіданнях, отже, це не самовільні фантазії), — можливо, та поява у сні після творчого акту була породженням моєї творчої екзальтації, як породженням релігійної екзальтації були сонні видива і у святих. Так от ця розмита істота виразно мені сказала:

— Нічого ти не збагнув і цілком даремно назвав свого твору "Закон зла", не про зло тут ідеться. Ліпше б назвати цю історію "Загублена в часі". А щоб переконатись у цьому, візьми "Описа Скитії" Геродота.

Чи випадково, чи ні, не відаю, але саме ця книжечка, видана "Українською культурною скарбницею" під редакцією Ол. Бабія (коли б я був містиком, то відчув би тут пошепт жіночого начала у звучанні цього прізвища, але містиком я не є, гадаю, що це випадковість), число 9, в перекладі і з поясненнями Т. Коструби (знову-таки, коли б був містиком, побачив би тут натяк на язичницьку міфологію, адже Коструба — язичницьке божество) і з передмовою О. Домбровського (ні, якась маленька містика ту є: Домбровський — це польська форма прізвища Дубровський, а діброва була пантеоном язичницьких божеств), Львів, червень 1937 року, що вийшла у видавництві "Батьківщина" М. Дзьоба (дзьоба — це вже я, бо таки видзьобую із темені часу зерна загублених фактів), виявилася на полиці біля моєї голови, тож я тільки простяг руку й відразу ж зануривсь у читання.

Спершу натрапив на історію про скитянок та сліпих полонян. Вона зацікавила. Виявляється, скити осліплювали своїх полонян, отож усі їхні раби були сліпі. І от коли якимось скити-чоловіки рушили всі походом до Мідії, то пропали там на багато років, а в цей час їхні жінки не просто зійшлися зі своїми невірниками, а й народили від них дітей, і ці діти виростили саме на той час, коли скити-чоловіки поверталися з Мідії на рідну землю. І матері тих юнаків

послали їх не зустріти з радістю заблуклих чоловіків своїх, а перепинити їхній шлях додому, ще й із зброєю у руках, тобто бажали, щоб їхні діти прогнали скитів геть.

Історія разюча для вияснення жіночої психології, але має значення для нашої історії хіба тим, що є причинком до тези: стосунки чоловіків та жінок — це не любовне з'єднання двох різнозарядних істот в спільну іпостась, а віковична, закорінена у віках війна між статями, тож сходяться вони поміж себе не для полюбовного злиття, а для поєдинку, який триває ціле життя, відтак їхні діти — результат цього поєдинку. Ось яку історію оповів Геродот, в моїй книжечці її подано на сторінках 33–34.

Однак більша несподіванка мене чекала на сторінці 82 і далі, де оповідається про амазонок. Виявляється, амазонки, за Геродотом, називалися на скитській мові ойорпата, а в перекладі це означає "мужовбивці", бо о йор по-скитському — "муж", а паті — "вбивати". Оце мене найбільше і вразило, адже історія, яку я взявся оповісти, таки про мужовбивство. Відтак мені відразу стали зрозумілі слова, сказані уві сні отією напіврозмитою і без обличчя істотою: "Загублена в часі", — миттю згадав, як уміла розправлятися з чоловіками Явдоха Щербанівна, як уникла вона запитання пана возного, в який спосіб це робить, а коли кидала в Омелька поліном, точно й по-бойовому виміряла удар у скроню й покінчила з ним одним махом (правда, згодом до цього звіщення Явдошиного будуть поправки). Ось чому вона "загублена в часі" — це значить, що амазонські гени, сховані в багатьох поколіннях, приблукали в Троянів і пробудилися раптом у цій жінці, відтак попередні покоління були носіями тих генів, як бувають ті, котрі прийняли в тіло віруса, самі не захворіли, але іншим хворобу передають.

Отож цей амазонський ген блукав у генах поколінь, поки не вселився в Явдоху Щербанівну і в ній вибухнув. Коли так, то вона мала цілковиту рацію зголошувати себе перед судом ненавмисною вбивцею — так воно й було.

До історії війни статей амазонки можуть записати свою золоту сторінку. Сподіваюся, буде не зайве, коли переповім те, що написав про них Геродот із Геліокарнасу, нагадаю, що твір писався в п'ятому столітті перед Різдвом Христовим, чи, як означають атеїсти, до нашої ери. Отже, між амазонками та

Явдохою Щербанівною лежить часовий простір у двадцять два століття — жахлива прірва часу.

Так от, амазонки жили спершу в Малій Азії. В бою під Термодонтом греки їх розбили, набрали три кораблі полонянок і хотіли завезти до Греції. Але в морі бранки вчинили те саме, що пізніший український герой Самійло Кішка і ще ряд менше знаних (цікавих відсилаю до книги: Самійло Кішка, К., 1993, яку я упорядкував), — очевидно, гени амазонок успадковували не тільки жінки, але й чоловіки. Так от, ті амазонки побили греків-чоловіків, а вітер заніс їх до Меотійського озера (Азовське море) та до Кримнів (до Криму). Вони висіли тут на землю, зловили коней і почали пустошити скитів, нещадно вбиваючи чоловіків, — скити їх перемогли, хоч який численний не був це народ, таки не змогли. Тому вдалися до хитроців (о нікчемні чоловічі хитрощі!) і підіслали до амазонок юнаків, які з'єдналися із жінками-воїнами статево. Однак і в цьому бою перемогли не мужі, а жінки, бо юнаки порвали зі своїм народом й утворили з амазонками свою окрему соціумну спільноту, будучи в послуху у них, бо слухалися їхніх порад. Так постав народ, за Геродотом, що його звать савромати чи сармати, а сарматів усі історичні хроніки XVI–XVII століть мають серед наших предків, більше того, Річ Посполита, тобто з'єднана Польща, Литва та Україна, поетично звалася Сарматією.

Мушу зробити ще одну корективу як відповідь на слова отієї розмитої постаті із сну: "Нічого ти не зрозумів". Не треба забувати, що всі оті антижіночі пасажі, що я їх зацитував у попередній інтермедії до цієї повісті, могли бути не тільки відбиттям реальної дійсності, а ще одним причинком до тієї-таки історії віковичної війни статей, адже всі ті акумуляції писалися чоловіками і тільки чоловіками, а вони, і цього не треба забувати, у цій війні грають далеко не пасивну роллю, принаймні в більшості своїй переконані, та й деяких жінок у тому переконали, що жіноче плем'я в цій битві без завершення таки перемогли. Отож учинок Явдохи Щербанівни, на мій теперішній більш об'єктивований погляд, хоч мале, але яскраве тому заперечення.

І ще на один момент хотів би вказати, без якого, можливо, й самої історії цієї не збагнути: родом Явдоха була із Троянова, тобто одного із місць на нашій землі, де в давні часи творився культ Бога Трояна, адже загальна думка про

"стародавніх відьом" із Троянова має свої історичні підстави, які, очевидно, науково годі висвітлити. А що це значить? Тільки те, що в Троянові досить пильно береглися віковічні традиції — ще один камінець на підтвердження гіпотези, підказаної мені в короткому післяобідньому сні істотою без обличчя й тіла, але яка чомусь забажала до мене з'явитися саме в той час, коли посилено намагався збагнути трагічні події в Житомирі в 1713 році. До речі, коли кого цікавить історія Трояна, нехай прочитає мою книжку "Мисленне дерево", що вийшла в Києві в 1989 році, там про це написано достатньо, повторюватися мені не хочеться, щоб не відволікати уваги від основних подій.

Розділ VIII

Тодось, брат Омельковий Костюченків, заявив підпискою у справі, яка розглядалася магістратським судом, що він більше сказати, як звістив, на доказ убивства брата свого Явдохою Щербанівною Костюченчихою не може, бо не має чого. Але пан возний дуже зацікавився справою, отож поїхав спершу до Троянова, де дістав підтвердження, що Явдоха на Вовчих горах таки побила такого собі Стецька Ляховця, жителя троянівського, києм, а сам Стецько Ляховець звідомив панові возному, що його Явдоха побила києм, очарувавши, бо він як став довбнею, то не зміг зрушити з місця і пальцем кивнути, хоч вона лупила його києм по плечах. Але дивне те, що Стецько Ляховець звинувачень на Явдоху не поклав, до суду не позивав і то з простої причини, яку виклав панові возному щиросердно:

— Винуватий я, бо хіба не знав, які наші троянівські відьми? Я ж на неї, перепрошую, таки поліз!

— Чому ж поліз? — запитав пан возний.

— Нечистий поплутав. Супроти них поставати не можна, ох, не можна!

І він скрушно похитав головою.

(З цього цілком випливає, що коли Явдоха Щербанівна носила в собі тисячолітні гени амазонки, т. о Стецько увіч носив у собі тисячолітні гени тих юнаків, котрі бажали завоювати амазонок, натомість були завойовані самі. Правда, цього резону пан возний не міг знати, бо Геродота із Геліокарнасу не читав — це додає автор цього писання як примітку).

Пан же возний після цього подався до Черняхова, де зустрівся з попом Атанасієм та черняхівською жителькою Ганною Журавлихою.

І тут виявилися речі вельми цікаві. Піп Атанасій був полохливий чоловічок, яким я його собі уявляю, бо спершу чомусь не захотів про те говорити як про річ давноминулу, відтак годі про те й балачки терти. Але коли пан возний настояв, піп заявив, що він не відає, з якої причини приключилася смерть черняхівському жителю Максиму Бреусу, а коли він, Атанасій, ховав його тіло, то означена Щербанівна таки справді була прив'язана до труни за шию віжками і так пройшла весь шлях від хати до цвинтаря. А той Бреус несподівано помер, і без сповіді, через що він, Атанасій, побоювався його ховати, бо хто зна, чи не з пияцтва чи якої іншої причини сам собі смерть приключив?

— А потім, — сказав піп Атанасій і невідь-чому роззирнувся, ніби й досі побоювався, — після розслідування... ну, як би вам простіше сказати... коли люди, які знали про його смерть...

— Які це люди? — спитав пан возний.

— Які люди? — знітився священник. — Таж, звісно, пан вїт Семен Сендецький і ті, що з його доручення дізнавали.

Він замовк, тільки жував собі бороду.

— То що ті люди? — підігнав його пан возний.

— Я ж і кажу, коли ті люди засвідетували його смерть словесно, що не сам он, Бреус, собі учинил смерть, але жона його, реченная Щербанівна, приключила йому кончину, а яким случаєм упомнил, так і поховал нещасного.

(Священик чомусь трохи крутив. Чи був і справді такий полохливий, що не хотів ув'язуватись у судові розбори, чи знав щось більше і з певних причин не бажав те висловлювати, але що був нещирий, то певне — далі я ще покладу щодо цього свого здогада, але принагідного. Нехай він звик до похоронів, хай їх через нього проходило безліч, але далеко не завжди при цьому ступає прив'язана до домовини віжками, чи воловодом, як визначила вона сама, жінка. Отож не може бути, щоб священник не поцікавився причинами того

екстраординарного явища, а коли вже про таке людина довідається, то так швидко, за чотири роки, навряд чи забуде. А піп сказав: "упомнил", тобто забув. Отже, забув те, що не забувається).

Пан возний своїх сумнівів ув актах не залишив. Він тільки записав подання Атанасія, та й усе. Потому пішов до Ганни Журавлихи, яка відповіла на те, що його цікавило, чітко і ясно, без жодного крутійства, заявивши, що покійний Бреус із жінкою своєю Явдохою Щербанівною Бреусихою жили в неї, Журавлихи, у сусідах від воскресенських свят до Покрови, і за той час вона, Ганна, в Максима не тільки параліжа, але й іншої жодної хвороби не помічала. Але за три дні до його смерті, в понеділок увечері (увага, читачу, бачиш, як усе точно пам'ятала жінка, а людина духовна й освічена, та й чоловік, про все дивно "упомнил!"), Бреус зі своєю жінкою засперечалися й посварилися і то з простої причини: він, Бреус, проздовж усього дня не приходив додому їсти.

Чому він не приходив, пан возний чомусь не запитав, відтак і Ганна Журавлиха не сказала — дивні тоді були методи слідства, а я певен, що Журавлиха й про те щось відала. Але мала причина часом має під собою велике підспуддя — я тут сам нічого гадати не буду, зважаючи на документальність цього опису; ясно одне: коли не приходив додому цілий день їсти, голодний не сидів, а поїв, і, може, не раз, в іншому місці, можливо, в іншої жінки, бо чого б це так роз'юшило Явдоху Щербанівну Бреусиху? Більше того, така жінчина реакція викликала в Бреуса непомірну озлість, бо він раптом запраг (знову-таки чому?) викинути свою кохану супряжницю із хати (мені так і бачиться, як за всім спокійно, а може, не без задоволення стежила холодним, але цікавим оком Ганна Журавлиха).

Отож Максим Бреус, схопивши свою жінку, тягнув її до порога, щоб викинути з хати, але вона, як знаємо, насилля над собою ніколи не терпіла, і якось там вийшло, Ганна добре не запримітила, але за порога вилетів Максим Бреус і сильно вдарився спиною об підлогу сіней, бо аж хата задвигтіла (гадаю, що підлога була земляна, долівка), а Щербанівна кинулася йому на груди, як вовчиця, чи левиця, чи тигриця. В цей мент утрутився господар дому Іван Журавель, схопив Явдоху з упалого Максима і викинув, як кішку, за сінешні двері.

(Епізод звертає на себе увагу кількома моментами: по-перше, підтверджує спромогу й силу Явдохи Щербанівни долати чоловіків з немалим спритом та й управністю — гени амазонки, загубленої в часі, в ній таки сиділи; а по-друге, вже сама сцена свідчить, чому в історичній битві статей перемогли таки не жінки, а чоловіки (принаймні так вони вважають, а жінки на те нарікають). А тому, що жінки між собою несолідарні, чоловіки ж, як бачимо, більш-менш. Ганна Журавлиха й не подумала пособляти в цій бійці своїй підсусідці, а Іван Журавель це вчинив для підсусідка просто, чітко й ефектно. Відтак заблуклу в часі амазонку вижбурнуто із хати, і та з тієї okazji невідь-куди подалася. Більше того, саме чоловік, черняхівський священник отець Атанасій, розуміючи (принаймні я, є моя версія), що Явдоха Щербанівна втрапила в нову халепу, й не бажаючи, як на мою думку, додавати їй горя чи мук і від себе, відмовився від участі в судовому процесі над нею, тобто по-своєму їй поспівчував (по-людському, можна сказати), а Ганна Журавлиха виклала все як на духу не без зловтіхи. Знову-таки пан возний, чоловік, та ще й учасник судового процесу, не наполягав, розпитуючи панотця у виказі свідчень, очевидячки, зрозумівши його — ще один акт чоловічої солідарності; поміж жінками такі речі немислимі — ось чому вони безнадійно програють, хоча часом бувають твердіші, мужніші, непоступливіші, немилосердніші і не менш бойовиті за чоловіків. Річ, очевидно, в тім, що закона зла вони сповідують послідовніше, старанніше й добросовісніше. Не хочу наговорювати й. на Ганну Журавлиху, переконаний, що її оповідь максимально точна, об'єктивна й правдива, сумнівів тут нема, але союзницею Явдошиною вона не стала, а правда буває б'ючкіша й нещадніша брехні, відтак зашкодити може куди більш. До речі, й тут маємо ґандж: все, що відбувалося поміж подружжям Бреусів, бачило двоє людей: Іван Журавель та Ганна Журавлиха, але й тут свідчення може бути однобічне, бо Іван Журавель на цей час серед живих не пробував, тобто помер).

Що було далі? За Ганниною розповіддю, Максим Бреус устав, зайшов у хату, трохи посидів, опустивши голову й потрушуючи вряди-годи нею, відтак зітхнув, звівся й подався надвір, кинувши господарям:

— Піду гляну, де та навіжена?

Вийшов надвір, походив, але жінки ніде не побачив — лють погнала її бозна-куди. Очевидячки, йому стало недобре, бо коли зайшов назад до хати, то стогнав, брався за голову і за праву щоку. При цьому сказав:

— Забила мені, навіжена, памороки. А щоб тобі добра не було. Живеш, живеш — і не знаєш, що з гадиною, чи ж ви бачили таке?

(Мушу скоментувати це місце. Максим, хоча й мав забиті памороки й увіч недобре почувався, турбувався за жінку, бо пішов її розшукувати і то, певне, не для того, щоб продовжити бійку, а таки помиритися; згадаймо до цього, як реагувала Явдоха, коли збитий нею Омелько Костюченко впав серед двору: за її словами, хоча той на неї не нападав і взагалі не виказував власної присутності, вона закрилась у хліві й спокійно там проспала до ранку, а вже вранці зауважила вбитого чоловіка.

Вище я висловив сумнів, що навряд чи було саме так, далі мій сумнів потвердиться, але для нас тут значення це не має, головне, що Явдоха Щербанівна приймала таку логіку й користувалася нею. Отже, поціливши чоловіка в скроню, як і знамірювалася, залишилася цілком байдужа до нього аж до ранку. Для характеристики війни статей аргументи виказисті).

Після того Максим Бреус і запов у хворобу, в нього була часта блювота, яка почалася звечора в понеділок, і так тяглося до середи, а в середу він помер. І хоча сама Явдоха Щербанівна казала, що вона пильно доглядала чоловіка у хворобі, турбуючись за нього, в свідченнях Ганни Журавлихи про це нема ні слова. Є тільки сухий юридичний висновок:

"Це показання попа Атанасія та вдови Ганни Журавлихи (саме тут сказано єдиний раз, що вона вдова, отже, на цей час також звільнилася від свого чоловіка Журавля — В. Ш.) про смерть першого чоловіка Явдохи Щербанівни Бреуса сходиться із донесенням брата убитого Омелька Костюченка Тодося і явно свідчить, що свого першого чоловіка вона таки забила, хоча й не задавила, власне, приключилася до його смерті".

Цей припис виразно свідчить, що справа Явдохи Костюченчихи бачилася як безвиглядна, тобто, що її вина цілком установлена.

Тут-таки, в актах, докладено описа бойових знаків на тілі Костюченка, їх засвідчив той-таки пан возний, звали його Кирило Бичківський, згаданий вище пан писар, Омельяновий сусіда, Григорій Костяківський та міщани Яким Бодак, Терешко Обійник та Яким Коверза. Знаки ці були такі: "На правій щоці до вуха на скроні пробито ніби складеним пальцем, а біля пробою сині цятки; нижче вуха на шиї сині знаки; на лобі над лівим оком в двох місцях невеликі знаки; ззаду, нижче потилиці, пробито ніби складеним пальцем; язик придавлений зубами, і в роті скипілася кров".

(Цей опис знову-таки примушує нас зчудуватися і то з кількох причин. Згадаймо, що й Максим Бреус хапався за голову і чомусь за праву щоку. Оскільки пізніше мав блювоту, очевидячки, дістав струс мозку, але чому хапався за праву щоку? Описа бойових знаків Бреуса ми не знаємо, але так само була рана на правій щоці і в Омелька Костюченка, правда, в того ближча до скроні, хоча сама Явдоха посвідчила, що вдарила його поверх скроні. Формула "ніби складеним пальцем", очевидячки, визначала форму рани: заглибина була конусоподібна. Друга заувага: Явдоха клялася, що вона тільки раз кинула в чоловіка поліном, але чому подібна рана, як і на щоці біля скроні, була під потилицею? І нарешті, чому на шиї були сині знаки та й де взялися знаки на лобі? Ясна річ, що від одного удару стільки знаків виникнути не могло, отже, й тут Явдоха Костюченкова увіч брехала. Язика було придавлено зубами, тобто був висолоплений, в Омелька також пішла кров ротом. Я не спеціаліст у кримінальній медицині, лікар тут би змалював точну картину смерті, але для моєї історії це істотного значення не має, як не мало, до речі, значення і для Явдошиних суддів: їм досить було того, що цілком доказалося: Явдоха свого чоловіка вбила, а в який спосіб, це вже не так істотно). Через що вони записали в своєму висновку таке:

"З цих знаків, явлених на голові, на скроні, за зголошеним описом, в убитого Костюченка видно, що вони відповідають із признанням її, раніше написаним (трошки не відповідають щодо знаків біля скроні і цілком не відповідають щодо інших знаків, бо Явдоха про інші знаки не говорила нічого — В. Ш.), що вона, Щербанівна, вдарила його поліном по скроні, з чого, а також і з того, що вона недоброзичливо поставилася і до першого чоловіка (зверни увагу, читачу, на цю формулу: не приключилася до смерті, а "недоброзичливо

поставилася", маю підозру, що пан возний не до кінця повірив розповіді Ганни Журавлихи — В. Ш.), кладемо видиму підозру про вбивство нею, Щербанівною, Омелька Костюченка, її чоловіка".

(Дивно, правда? І ані слова про те, що знаків було більше, як від одного вдару, і жодної спроби в'яснення походження всіх інших знаків через повторний допит Явдохи Костюченчихи; знову-таки, гадаю, що давні слідчі мали обов'язок тільки визначити вину, тобто чи вбила вона, чи не вбила, а не відтворювати картини вбивства. А раз убила — доля її вирішена, і навіщо копатись далі і глибше.

Сучасний слідчий так би не вчинив, адже із поданих знаків міг легко виснувати: чи навмисне це було вбивство, чи ненавмисне. Явдоха Щербанівна, творячи свою легенду, в суддів домагалася одного: аби її вбивство було визнане за випадкове, тобто ненавмисне, однак навіть мені, не спеціалісту у кримінальній медицині, ясно, що Омелька вдарено поліном не раз, а двічі: очевидячки, тоді, коли спробував звестися (за версією Костюченчихи: хотів кинутися на неї, після чого вона сховалась у хліві), він знову впав, але цього разу лицем вниз, ось звідки невеликі плями на лобі, а коли, прислухавшись і переконавшись, що Омелько не штурмує її тимчасової фортеці, Явдоха вийшла подивитися на чоловіка, то для певності вдарила його вдруге нижче потилиці (він лежав лицем донизу), а може, й додушила (знаки на шиї). Отже, тут може бути два варіанти: або все це було вчинено відразу, або Явдоха Костюченчиха напевне виходила із хліва і зовсім не для того, щоб поспівчувати співсупряжцю, а щоб холоднокровно його добити. З того чи того варіанту впливає, що Явдоха подала у суді свідчення неправдиві. Вбивство, таким чином, і справді було вчинено воїном, тобто вбивцею-професіоналом. А дивно називали амазонок скити, правда, читачу? О йор пата, тобто мужовбивці).

Розділ IX

Перепрошую читача, що весь час змінюю художній стиль на документально-розмисловий, інакше чинити мені ніяк не можна. Далі мушу оповісти про ще один дивний сон, цілком дотичний до нашої історії, отже, витворений в одному й тому ж творчому процесі. А приснилося мені, ніби я став одним із тих юнаків, котрі були завойовані, як це описав Геродот,

амазонками, але вже в тому часі, коли амазонки не кочували у скитський спосіб у хатинах-возах, а заклали на північ від Танаїса, тобто Дону, власне місто, більше того, самі постаріли й перетворились у баб, вже дочекалися онуків, а дехто й правнуків, і в такий спосіб склали серцевину народу, що його потім назвуть сарматами. Я ж теж був не юнак, а вкритий сивинами муж, тобто такий, як у теперішньому віці, і ось іду залитою місячним сяйвом дорогою, ведений незбагненною силою, котра і звеліла підкрастися мені до будівлі, в якій жила Біла Лебідь, тобто цар-дівчиця, та, яка управляла амазонками і яка єдина не взяла собі чоловіка, а залишилася дівою до старості. Ось я проходжу повз легку дерев'яну стіну, бо й сам ніби нематеріальний, і невидимо зупиняюсь у тіні. І бачу відкритий вогонь, який вирає язиками полум'я, і сувору, аж чорну від вітрів, часу та численних пережитих боїв царицю з білим волоссям і палкими, як зорі, очима. Завжди носила білі шати ця Біла Лебідь, але в цю ніч одяглася в чорне. А побіч неї стояла юна й прекрасна дівчина-воїн з однією обрізаною грудиною, з коротко підстриженим волоссям, із сагайдаком, повним стріл, та луком у руці, у короткій туніці; і тут я раптом пізнав, що ця дівчина-воїн цілком подобала на образ Артеміди, залізна скульптура якої стояла на підвищенні в житомирському парку, біля якого я виріс, тільки тоді в Артеміді була обрізана саме та рука, що тримала лука, і тільки тепер я збагнув, кого зображали давні греки, творячи скульптуру своєї богині, — то була така амазонка.

І цариця амазонок Біла Лебідь сказала:

— Мала сьогодні розмову з богами, і небагато втішного вони мені сказали, бо чоловіків, скільки б їх не забили, ми не здолаємо через слабкість та жалісливість нашу. Тоді мені веліли боги вибрати з-поміж моїх юних войовниць найліпшу, найгарнішу, найжорстокішу і найсміливішу. І оце вибрала я тебе. Наказали боги, щоб послала тебе у глибини часу через чарівництво, яке одній мені вповіли боги наші. І ти покинеш нас, сядеш на коня і рушиш у ті глибини часу, несучи із собою і передаючи поколінням жіночого племені наше неупокорення і войовничий дух. Вряди-годи оживатимеш у світі, звісно, в жіночому тілі, і творитимеш те, для чого ми призначені — мужовбивство. І за те прийматимеш жорстоку від чоловіків покару. Але не бійся і не вражайся, бо вбити тебе ніхто не зможе, адже ти посланниця богів наших у глибини часу. Кожна твоя чергова смерть буде лишень свідченням чи сигналом, що надійшов

тобі час знову сідати на коня і мчати в нові покоління до нових людей. Але ти не змінюватимешся духом, бо в цьому твоє призначення. Але для того, щоб таке здійснилося, мушиш сказати мені: чи готова, войовнице, на такого подвига?

І юна прекрасна істота, тонка в стані, але з м'язистим тілом, гордо скинула голову, блиснула залізно очима й мовила дзвінко, ніби вдаряла мідь об мідь:

— Готова, повелителько! Це не твоя і не моя воля, а наших богів. Через це не маємо вибору!

— Добре мовила, — хитнула цар-дівця. — А тепер приступімо до таїнства. Але спершу звіримо: чи не слухає нас якась прісна душа. Оголи меча, дитино!

"Прісною душею" був я. Тож змушений був покинути палаца Білої Лебеді, зрештою, що треба, почув. Тож брів дорогою, цього разу у хвилях туману, який невідь-звідки взявся, може, був посланий богами сховати таїну великого сакраменту, що його творила зараз Біла Лебідь, і я пив той туман, а туман складався, звиваючись, у куби, кулі, згустки, квадрати, колеса, сферичні тіла, і в кожній із цих фігур світилося трикутне око. А я йшов і йшов, заходячи у сферичне тіло, а від того в нове, тобто ніби сам ставав на якийсь час кубом, кулею і таке інше, і це тривало, аж доки не почув за спиною потужного кінського тупоту — із туману вирвалася сіра тінь коня, на якому припала до гриви сіра постать отієї юної амазонки з гострими рисами обличчя, великими очима, із хвилиною русявого волосся над спиною, так, саме тієї амазонки, що її покликала до себе цар-дівця. І той кінь із амазонкою мигнув у мене перед очима та й пропав, перетворившись у ще одну із фігур, котрі плавали вільно у рідкому, попелястої барви просторі.

Оцей сон, читачу, і змусив мене зробити в оповіді ще одну мисельну інтермедію.

Історія війни статей не написана, принаймні в Україні, де и, я війна має свої вельми закорінені у віках віхи та виміри. Найближче до розуміння важливості та інтересу цієї теми підійшла письменниця Докія Гуменна, яка ще в

передмові до збірки своїх оповідань "Жадоба" (книга вийшла в Нью-Йорку в 1959 році) буквально написала таке:

"В невидимих підґрунтах, у недоступних чужому оку інтер'єрах, у найтонших духовних варіаціях без імени — точиться змаг. Патріархальний уклад наших днів нелегко поступається своїми привілеями".

І далі:

"Куповані рабині; добрі господині і музи навіть, і ті вже сьогодні хочуть розвивати свою неповторну особистість. Вони й розсалжиють старий ковчег (підкреслення моє, водночас нагадую Геродотову історію про повстання амазонок на грецькому кораблі, з усього видно, Д. Гуменна цю легенду знала — В. Ш.). Щабель за щаблем спинаються вони вгору, повертаючи відібрані колись у жінки високі позиції, вузлик за вузликом розплутують вони тенета, що ув'язнили жінку в патріархальній системі. І цей процес іде всіма дорогами, точиться у безконечних варіантах, всіма плянами розвивається" (с. 5–6).

Сама письменниця, найпевніше, також належала до племені амазонок, так ніколи й не вийшла заміж, мала надзвичайно характерне, як б сказав, стародавнє обличчя з монголоїдними рисами і сама була твердо переконана, що її обличчя належить до вельми архаїчних, отже, відчувала в собі дух отієї загубленої в часі амазонки. Вона прожила більше 90 років, я з нею трохи листувався, з дев'яносторічною, і виявляла вона повну ясність мислення, а коли відчула час свого відходу, вибралася на дах висотного будинку в Нью-Йорку і саме звідти відіслала свою душу до небес, тобто до тих, котрі, як і вона, носили архаїчні обличчя. А перед цим написала дуже цікаву книгу про трипільців "Прийдешнє летить над віками", в якій витворила дивовижну візію жіночої цивілізації на три тисячі років у серцевині українських земель, що її археологи звать Трипільською культурою, цивілізації, яка впала, як вважає авторка, під брутальним натиском мужів степу, котрі рішуче змінили тут матріархат на патріархат. Я не даватиму історичної оцінки чи критики цієї книги, на те тут не місце, важливо в нашому випадку підкреслити, що ця жінка з архаїчним обличчям не тільки знала, але й спробувала зобразити оту віковичну війну статей, а це значить, що і в неї поселялася послана в глибини часу амазонка, домчавшись на своєму сірому тінявому коні. А за двісті п'ятдесят

років перед тим домчалася вона до Явдохи Щербанівни Бреусихи, а тоді Костюченчихи, і також утілилась у її плоть.

Не можу не сказати ще й такого. Буквально позавчора в теленовинах, я якраз цілий день працював над цією повістю, передали про американську жінку (на жаль, прізвище мені не запам'яталося), яку в Америці засудили до страти за вбивство чоловіка, сина і за спробу вбивства другого чоловіка, тобто, коли вийняти сина, історія майже тотожна до тієї, яку я тут описав. Причину цього подали ту ж саму: гроші. Мені жахливо хотілося побачити обличчя тієї жінки, як і те, як вона виглядає після скоєння таких страхітливих злочинів і знаючи, що її чекає. І ту жінку показали. Як же я був, признаюся, вражений, коли побачив, що вона вельми подібна до Явдохи Щербанівни, принаймні зовсім була така ж, як і та, що її описую. Виглядала не тільки спокійною, але й умиротвореною, худа тілом, невелика, з тихою, світлою усмішкою на вустах, лагідна, але зосереджена в собі. Погляд м'який, хоча десь на дні й мигнула криця. І я тоді подумав, що цар-дівця послала в глибини часу, аби загубитися там і перейти через туманні тіла, не одну дівчину-воїна, а цілий ряд, скерувавши їх у різні частини світу. І помчало їх, відтак, не одна, а може, з добрий десяток. Одна ж із них домчала й до Америки оце в теперішньому часі й учинила те, задля чого й послали її, як вона вважала, боги.

По-своєму цікавився війною статей на нашій землі й такий вельми цікавий письменник і видатний історик, як Орест Левицький. У преамбулі до документального оповідання "Єзуїтська преподобиця" він оповів про різні позитивні типи розумних та активних жінок, зазначивши при цьому: "Се й будуть, як то кажуть, типи позитивні. А ще більше можна налічити типів негативних, бо тодішні люди не дуже-то вміли стримати свої лихі поривання (вище поданий приклад із американською амазонкою свідчить, що й теперішні люди не ліпші — В. Ні.) і не вважали за гріх такі учинки, які ми тепер звемо прямим злочинством. Взяти хоч би родинні відносини. Коли траплявся нещасливий шлюб, жінка рідко коли корилась своїй лихій долі, а вимагала розводу, а як чоловік сьому противився, то вона або кидала його, або ж труїла чи іншим яким способом збавляла йому віку" (Дерево пам'яті. — Т. І. — К., 1990. — С. 460–461). Так говорить найбільший знавець сімейних стосунків в історії України. З'являє він і тип жінки-амазонки з XVI століття, називаючи його

"найбільш розповсюджений тип в XVI–XVII ст.", й оповідає історію свавільниці, волинської паші Ганни Борзобагатої, що не тільки взяла в руки чоловіка й старого тестя-владика, але "порядкувала, як сама хотіла, маєтностями та доходами Луцької єпископії, учиняла часті напади на маєтності сусідніх панів, не корилась урядові, навіть самому королю, і, коли одного разу з королівського наказу виступило проти неї "посполите рушення" шляхти з цілого воєводства, то отся смілива пані одяглась в панцир, стала на чолі власного війська з гарматами, музикою і знаменами, дала добру одсіч "рушенню" і прогнала його з-під стін свого замку. Таких вояк було чимало між жіноцтвом XVI–XVII ст". І далі історик оповів про княгиню Софію Ружинську, яка в 1609 році повела шеститисячного загону озброєних людей і взяла приступом замка князів Корецьких у м. Черемошні. При цьому "перебила там та пограбувала людей незгірше хижих татар" (с. 461). Говорить учений і про жінок, які добре знали право, зокрема Литовського статута. Цікаво притому, що гуманний представник чоловічої статі не ставиться до агресивно-войовничих жінок з негачією, яка могла б бути властива представникам ворожого в цій війні стану:

"Придивляючись до їхнього життя, — спокійно пише вчений муж, — бачиш, що всі вони, навіть формені злочинниці, були не якісь виродки, а звичайнісінькі люди, з звичайними людськими хибами та вадами, боролись за реальні життєві інтереси, а помічаючи у них часом надзвичайну енергію, завзятість, сміливість, мимоволі пожалкуєш, що люди з такими силами та неабиякими здатностями не здались на щось путяще" (с. 461).

Ота американка, що вбила чоловіка й сина, а потім хотіла вбити й другого чоловіка, була отруйниця, підкладала в їжу арсен. Про такий тип жінок не раз сповіщають і наші судові акти. В одному із них від 28 травня 1719 року, діло було в Конотопі, така собі Єфросинія Горленківна, жінка Теодора Кандиби, дала на себе таку "повинну підписку": "чоловіку своєму у різні часи три рази давала у потравах і питті трутизну, яку брала у баб Маринки, Муйсійцевої тещі та Ткачихи Хвеськи Біленької".

Прийнято вважати, що набір приказок у якогось народу є мірилом його ментальності та й мудрості. Отож я вирішив проглянути збірку М. Номиса "Приказки, прислів'я і таке інше", видану в С.-Петербурзі 1864 року, з огляду на

те, як там відбито війну статей. Є там приклади позитивного співжиття, але знову-таки небагато, більше негативного. Таїна з'єднання у шлюбі часом подається тут як Божа акція, але не раз і як чортівська:

"Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх докупи зібрав".

"Зібрав Бог пару — Карпа та Хвеську".

"Перша жінка мужові від Бога, друга од людей, а третя — від чорта".

"Смерть та жона од Бога призначена".

"І так багато всякого лиха, а Бог ще й жінок наплодив".

"Де ти була, а я зріс, а нас чорт докупи зніс".

Жінка подається як чортове поріддя, але зчаста й нечистого перевершує:

"Біда бабу породила, а біду чортова мати".

"У старої яхидної баби десять чортів сидить та ще й на дванадцять сідала гуляють".

"З бабою і дідько справу програв".

"Де чорт не зможе, туди бабу пошле".

"Баба а чорт — то собі рідня".

"Бабу і чорт не змудрує".

За чоловічою мораллю, жінку конечно треба бити, щоб був лад у хаті, але й вона віддає тим-таки: маємо тут прямий відгук війни статей:

"Шафрану не перетреш, а жінку не перепреш".

"Жінка й кам'яну гору пересіче".

"Отоді жінка буде старша, як сорока побіліє".

"Як баба била, то й на той світ не встанеш".

"Горе дворові, де корова розказ воліві".

"Горе тобі, воле, коли тебе корова коле".

"Била жінка чоловіка та ще й пішла позивати".

"Не одна жінка мужа змурувала".

"Люби як душу, а труси як грушу".

"Серцем люби, а руками тряси".

"Коли жінку почав бить, то й будеш бить, а не починав, то й не починай".

"Цить, моя мила, щоб ти воза не побила".

"Як чоловік жінки не б'є, то вона, як колода, гниє".

"Ліпше залізо у воді варити, ніж псую личину, злу жінку, учити".

"Діжі не перемісити, а жінки не перебити".

"Ой добрії, люди, будьте, другу жінку здобудьте, ся як ворог зародилась".

Жінка чоловіка дурить, ніколи не буває з ним щира:

"Треба добре калатати, щоб бабу ошукати".

"Жінці всієї правди не одкривай".

"Не кажи жінці правди".

"То не жінка, як сім раз на день не обманить чоловіка".

"Добра жінка дванадцять раз на день одурить, а як яка, то й без числа".

Але не утяжуватимемо читача: коли хто хоче більше прикладів, нехай перегляне в згаданій книзі сторінки 173–176; я й так побоююсь, що переобтяжую повість документальним матеріалом, але те вчинити мені потрібно, бо історія, оповіджена тут, не просто собі цікавий чи разючий випадок із життя, має вона безсумнівно притчевий підтекст, бо, як сказав ще премудрий Соломон: "Хай послухає мудрий — і примножить науку, а розумний здобуде хай мудрих думок, щоб пізнати ту притчу та загадкове говорення, слова мудреців та їхні загадки" (Приповісті, I — 5–6). А євангеліст Матвій, пояснюючи, чому Ісус Христос повчав притчами, написав: "Це все в притчах Ісус говорив до людей, і без притчі нічого Він їм не казав, щоб справдилось те, що сказав був

пророк, промовляючи: "Відкрию у притчах вуста Свої, розповім таємниці від почину світу"" (Матвій, XIII — 34–35). Отож і я беру на себе сміливість коли не розкрити, то вказати на одну із таємниць "від почину світу".

Розділ X

Житомирський магістратський суд, дослідивши вище викладену справу, вчинену щодо вбивства Явдохю Щербанівною чоловіка свого Омелька Костюченка, розшукав у книгах Статуту, в розділі одинадцятому, в артикулі сьомому таке написане і видрукуване:

"Коли б з ненависті та немилості надвабіч, як чоловік, так і жінка, будучи у незгоді, з будь-яких причин одне одного приправлять до смерті: замордував би чи струїв, про таку жорстокість та замордування діти або близькі того замордованого мають сусідам довколишнім того ж часу, а потім і уряду оповісти, й оскаржити, й інстигувати, і фольдрувати на кожного такого мордера".

(Мусимо визнати, що син забитого, Нестор, того не вчинив, а сусідам оголосила про Омельянову смерть сама вбивниця, отже, маємо ще одне потвердження, що ця жінка право знала, пізніше, як відаємо, оскарження подав брат потерпілого).

"І при достатньому вивіданню у сусідів навколишніх про якесь зле співжиття і незгоду поміж них, і при показі причин та знаків яких слушних того мордерства або трутизни, не діти або близькі будуть те висліджувати, а найближчі сусіди, довколишня шляхта, а коли не досить буде шляхти, то зі слугами, з домовою челяддю, сам і ще троє присягнути, а після такого доказу звинувачений нехай буде обвинувачений і покараний горлом.

А коли б синове або кривні не хотіли б фольдрувати (чинити розшук — В. Ш.), тоді уряд наш з місця свого має особливо того застерігати і з пильністю щодо того вивідуватися в околишніх сусідів про те замордування і про те замордування допита чинити. І, обравши шість шляхтичів, до присяги привести, які під присягою про те справедливо перед урядом повідають. А коли ті сім шляхтичів щодо того замордування присягнуть, такий мордер без милості має бути караний горлом у той спосіб, якби батька чи матір забив".

(Як бачимо, наш вислід справи був опрощений: сусідів не допитували, шляхтичів не закликали. Причина цього проста, бо сама Явдоха призналася, що вчинила вбивство таки вона, а ніхто інший, отже, злочину не приховувала, відтак потреби в розшуку вбивці не було).

Зацитовано в декреті й артикула з цього ж розділу такого:

"Коли б син або дочка батька чи матір свою чи жінка чоловіка з якогось заповзяття забив і в будь-який спосіб до смерті припровадив, то такий не тільки горлом має бути караний, але тратить і поштивість, і все майно, і маєтність і має бути караний з такою карністю ганебною смертю: по ринку водячи, тіло кліщами торгати, а потім, у шкіряний міх посадивши, до нього пса, півня, вужа та кішку в нього разом зашити і, де найглибше, у воді втопити. Тим-таки звичаєм і помічники його, яких він викаже або які будуть розшукані за правом, мають бути покарані".

Явдоху Щербанівну Костюченчиху покарали, хоча і згідно зі Статутом, але з одміною, відповідно до звичаєвого права: її присуджено закопати живою, без шарпання кліщами публічно на ринку, разом із мертвим, убитим нею чоловіком її, тобто Омельком Костюченком, що й було вчинено, як безпристрасно оповідають судові акти. При цьому, коли ховали Омелька, то його жінку вдруге було прив'язано до труни і в такий спосіб припроваджено на цвинтар.

На цьому можна було б поставити крапку, коли б до справи не було долучено ще одного документа: зголошення брата загиблого Тодося, який спершу згодився з вироком суду, а потім, очевидячки, роздумавшись, запротестував і заявив, що поховання його брата з його убивницею може порушити вічний спокій останнього і він побоюється, щоб з тієї причини його брат не став упирем (нагадаємо, що Тодось був марновірним) і не почав виходити з могили, навдокучаючи і мстячись живим, а передусім йому, братові, та й іншим родичам своїм, що дозволили лежати побіч нього вбивниці його. Тому він, Тодось Костюченко, просить у вряду дозволу могилу розкопати, Явдоху від мертвого брата забрати, зашити її тіло до міха із псом, вужем, котом та півнем, яких береться доставити для такої потреби сам, і, за законом, утопити на Завалі, тобто в тому місці між скель на Тетереві, де найбільша

глибина, а те місце в народі зветься Поворот. У такий спосіб, написав Тодось, його брат здобуде собі нарешті вічний спокій і родичам не навдокучатиме.

Як бачимо, Тодось виклав резон цілком практичний, він хотів не так братові, як собі спокою. Але те, що сталося, дозволяє побачити нам цю історію, чи притчу, в дещо новому світлі, бо увіч доказує, яка непроста й незбагненна річ екзистенція людська, тобто існування, і що життя годі вимірювати прямою міркою. Бо коли могилу, за дозволом уряду, в присутності пана возного, пана писаря і ще кількох сусідів, саме тих, котрі знімали бойові знаки із тіла вбитого, розкопали, то побачили в труні дивну картину: Явдоха Щербанівна й Омелько Костюченко лежали там, міцно обійнявшись, тобто ніби знову ввійшли в подружню любовну спілку (ясна річ, що це сталося з побудження самої Явдохи, і то був останній акт у її дивному житті), тим самим ця пара доказала, за приказкою-таки, що "чоловік та жінка — то єдина спілка", а точніше, що "муж та жона — то одна сатана", що "куди голка, туди й нитка", а ще: "Смерть та жона від Бога призначені"; зрештою, то давня істина: любов буває сильна, як смерть, а часом вона й стає Смертю.

Те, що побачили вище перелічені свідки, вельми уразило й Омелькового брата Тодосю, й панів урядних, і сусідів Костюченкових, тож вони, всі купно, порадившись поміж себе, однодушно вирішили померлих із обіймів не розривати, а залишити все на розсуд Божий, відтак закопати їх назад і більше спокою їхнього не турбувати, що й було учинено, а подію записано до судових актів.

Так завершилася ця печальна історія. У читача може виникнути закономірне запитання: а що ж скарб? Відповідь на те: скарб, як і людина в цьому світі, вийшов із землі і в землю пішов. Про нього в актах нема ніде жодної згадки. Цілком можливо, що саме він став причиною вбивства Омелька Костюченка, жінка його підгледіла, скарба переховала, але скористатися не змогла. Отож нечистий, який засвітив був вогника над скарбом перед Іваном та Нестором, простими житомирськими хлопцями з 1713 року, своє майно забрав собі назад. І воно пролежить у землі визначений час, і тоді над ним знову запалає вогник, запалений тим-таки нечистим, а якісь нові Іван із Нестором, вже в новому часі, його, скарб отой, віднайдуть, і тоді, за законом зла, почне

плестися нова вервечка лихих учинків, яка, почавшись од того вогню, буде витися коліно за коліном, витікаючи з учинку попереднього, аж доки знову, вже над іншими людьми, не прорече свого декрета і не припечатає залізної печатки Смерть. І коли наступна історія буде подібна до цієї, тобто коли тим вогнем над скарбом буде підпалено ще одного епізода війни статей, він відгорить свій час, як свічка, а потому із мертвої жінки вийде чи відділиться сіра тінь у туніці, із луком, сагайдаком та мечем при боці, прикличе посвистом сірого тінявого коня, скочить на нього, і помчить у накопичення сферичних фігур, складених із хвиль туману, і подасться в глибини часу суворим та немилосердним маревом, а там, за спиною вершниці, вічної отієї жінки-воїна, тісно обійнявшись, навіки залишаться, надчікуючи Божого суду, Смерть та Любов.

1998 р.